

ਗੋਪੀਨਾਥਾਂ ਲੌਹਾਂ

ਮਣ੍ਜੁਖ ਦੇਸਾਈ

બેતાળીસમાં સૌરાષ્ટ્ર

પ્રા. મહેષુદ્ધ દેસાઈ

પ્રકાશન

પ્રા. મહેષુદ્ધ દેસાઈ

ઝવાપરી રોડ, સાંઠિયાવાડ નાણ સામે,

ભાવનગર-૩૬૪૦૦૧

ફોન : ૨૮૦૬૫

BETALISMAN SAURASHTRA

by Prof. Mehboob U. Desai

© प्रा. महेषुभ देसाई

प्रथम आवृत्ति : जन्युआरी १८८८, प्रत : ७५०

हिंमत : ५०८२ रुपया

ગुજરાત રાજ્ય, ગુજરાત સાહિત્ય અષાદમીતી
આર્થિક સહાયથી પ્રકાશિત

પ્રાપ્તિસ્થાનો :

ગૂર્જર ગ્રંથરલન કાર્યાલય,

ગાંધી રોડ, અમદાવાદ-૧

ફોન : ૩૪૪૬૬૩

પાશ્વ પ્રકાશન,

નિશાપોળ, ઝવેરીવાડ,

રીલીઝ રોડ, અમદાવાદ

ફોન : ૩૩૨૬૦૬

પ્રસાર,

૧૮૮૮, આતાભાઈ જેવન્યુ, ભાવનગર

ફોન : ૨૮૪૫૨

મુદ્રણ :

નીતિન શાંતિલાલ પારેખ

સરસ્વતી પ્રિન્ટિંગ પ્રેસ (લેટર પ્રેસ ડિવિઝન)

દાણાપીઠ, ભાવનગર-૩૬૪૦૦૧

ફોન : ૨૪૭૩૬

અભ્યાસ

પ્રિ-યુનિં વિનિયનથી આજ હિન સુધી

માર્ગદર્શક

બાળી રહેનાર

આદરણીય

३५

ડૉ. પી. લા. કોરાટ સાહેખને

BETALISMAN SAURASHTRA
by Prof. Mehboob U. Desai

© પ્રા. મહેબૂબ દેસાઈ

પ્રથમ આવૃત્તિ : જાન્યુઆરી ૧૯૮૮, પ્રત : ૭૫૦

કિંમત : ૫૦૮ રૂપિયા

ગુજરાત રાજ્ય, ગુજરાત સાહિત્ય અષાદ્મીની
આર્થિક સહાયથી પ્રકાશિત

પ્રાપ્તિસ્થાનો :

ગૂર્જર અંથરતન કાર્યાલય,
ગાંધી રોડ, અમદાવાદ-૧
ફોન : ૩૪૪૬૬૩

પાશ્વ પ્રકાશન,
નિશાપોળ, જવેરીવાડ,
રીતીઝ રોડ, અમદાવાદ
ફોન : ૩૩૨૬૦૮

પ્રસાર,
૧૮૮૮, આતાલાઈ એવન્યૂ, ભાવનગર
ફોન : ૨૮૪૫૨

મુદ્રણ :

નીતિન શાંતિલાલ પારેખ
સરસ્વતી પ્રિન્ટિંગ પ્રેસ (લેટર પ્રેસ ડિવિઝન)
દાણાપીઠ, ભાવનગર-૩૬૪૦૦૭
ફોન : ૨૪૭૩૬

A large, detailed black rose graphic is positioned on the left side of the page. The rose has several layers of petals and a dark stem with two small leaves at the base. It is set against a white background with a light gray border.

અપ્સા

પ્રિ-યુનિં વિનિયનથી આજ દિન સુધી

માર્ગદર્શક

અની રહેનાર

આદરણીય

੩

ડૉ. પી. લા. કેરાટ સાહેબને

આવકાર

૧૯૪૨ની કાંતિને લોક્કાંતિ કહેવામાં આવે છે. સાચા અર્થમાં આ લોક્કાંતિ હતી. દેશના ખૂણે ખૂણે પૂજય મહાત્માજીની 'ભારત છોડેની હાદ્દા' પહોંચી હતી. સારાયે દેશમાંથી તેના પડધા બીજા હતા. આ કાંતિએ મા ભોમને આજાદી આપવામાં મહત્વનો ભાગ ભજાયો હતો. સૌરાષ્ટ્રમાં લોકોમાં રાજકીય જગતિની શરૂઆત ૧૯૧૫ પછીથી શરૂ થઈ હતી. જુદાં જુદાં રાજ્યોમાં તે માટે સંગઠનો સ્થપાયાં હતાં અને સંકિય બન્યાં હતાં. લોક્કાંતિની હાદ્દા પણ આ સંગઠનો અને તેના કર્મચારીને કાર્યકરોણે ઝીળી લીધી અને લગભગ તમામ રાજ્યોમાં આ લોક્કાંતિની ચળવળ થઈ હતી.

પ્રા. મહેઘૂખ હેસાઈએ આ નાના પુસ્તકમાં આ ચળવળની આધી ઇપરેખા આપી છે. આટલા નાના પુસ્તકમાં જાડી વિગતોની અપેક્ષા રાખી શકાય નહીં. પરંતુ આ પુસ્તક તેની આંદોલન જીવન આપી શકશે.

સન્માનનીય મૌલાના આજાદ કે જેઓ તે સમયે ભારતીય રાષ્ટ્રીય કોંગ્રેસના પ્રમુખ હતા, તેમણે ૧૯૪૫માં જેલ મુક્ત થયા બાદ આ લોક્કાંતિમાં શહીદીને વરેલા અને અન્ય રીતે જેઓએ સહન કરેલું તેઓને અંજલી આપતાં કહ્યું હતું કે,

‘ઉન્હી કી યાદ મે
ગુન્હેંને અપને ખૂનસે
હિન્હુસ્તાન કે બાગ કો સીચા.’

આવે રક્ત છંટકાવ સૌરાષ્ટ્રના સપૂતોએ પણ કરેલો. આ પુસ્તક તેઓનું સમરણ કરવાની તક આપશે. તેમના વિશે વિશેષ જણવાની તથા લોક્કાંતિના ધતિહાસને વાંચવાની પ્રેરણ આપશે તો આ પુસ્તકનો હેતુ જરૂર અર આવશે.

આજાદીના જગમાં કંઈક નામી-અનામી દેશવાસીઓએ કંઈક કૃટલી કુરખાની કરી છે. આ અંગે જણાકારી પ્રાપ્ત કરવાની અને એ જવલંત ક્રીતિવંત ધતિહાસને જણવાની, સમજવાની હરેક દેશવાસીની પવિત્ર કરજ છે. એ આપણે જણતા હોઈએ તો જ શાયરની આરજૂ મુજબ —

‘હો બુંદ આસું ઉન પર યારોં બહાતે જના’

એમ કંઈ શકીએ. અને દેશને પ્રગતિને પંથે આગે લઈ જવા માટે કટિયદ્ધ બની શકીએ. આ કર્મવીરોનું આ જ સાચું તર્ફણ છે.

પ્રા. મહેબૂબ દેસાઈને આ સુંદર પ્રયાસ બદલ હાઈક અભિનંદન આપું છું અને તેઓ આ પ્રદેશના ધતિહાસને ઉનાગર કરવાના પ્રયાસો સતત જરી રાખે તેવી શુભેચ્છા પાઠવું છું.

૧૪ જાન્યુઆરી ૧૯૮૯
ભાવનગર-૨

ડાલર વસાવડા
કુલપતિ
ભાવનગર યુનિવર્સિટી

આમુખ

ભાવનગરના રાજકોય, સામાજિક, આર્થિક અને સાંસ્કૃતિક છતિહાસમાં સૌરાષ્ટ્ર વિશિષ્ટ પ્રકારનું સ્થાન અંદિત હૈયું છે. ‘હિંના છતિહાસની લધુ આવૃત્તિ તે જ આ સૌરાષ્ટ્રનો છતિહાસ’— એવું કેટન વિલખર ફેસ્સ ઐલનું છતિહાસ-હોઝન સર્વથા સમુચ્ચિત છે. દેશની ઉજ્જવળ સરંસ્કાર-પરંપરામાં સૌરાષ્ટ્રનું પ્રદાન હુંમેશા ઉલ્લેખ-નીય રહ્યું છે. આજાદી માટેની રાષ્ટ્રીય ચળવળ દ્રમિયાન સમગ્ર રાષ્ટ્રની સાથે સૌરાષ્ટ્ર પણ સ્વાતંત્ર્ય-ચળવળ અને વિકાસના ભવ્ય તર્ફામાંથી પસાર થયું. આ ભૂમિએ પણ આ ક્ષેત્રે અહૃકેંદું પ્રદાન હૈયું.

આજથી એક સૈકા પૂર્વે ભારતીય રાષ્ટ્રીય કેંચ્ચેસની સ્થાપના થઈ. જે ભારતને આજાદી તરફ હોરી ગઈ. આ મહાન સંસ્થા કેંચ્ચેસ મહાસભાની બેઠકમાં ૮ ઓગસ્ટ, ૧૯૪૨ની રાત્રે રાષ્ટ્રપિતા મહાત્મા ગાંધીજીએ આ દેશના ગુલામીની જંજરાથી જાકડાયેલા કરોડો લોડોને આજાદી માટેનો જંગ ઐલવાનું એલાન આપી, ‘કરેંગે યા મરેંગે’. તું આહવાન આપ્યું, જેને સૌરાષ્ટ્રની ખમીરવંતી પ્રજાએ પણ વધાવી લીધું.

પ્રસ્તુત લધુ અંથમાં શ્રી મહેઘૂખ દેસાઈએ, ૧૯૪૨ની રાષ્ટ્રવ્યાપી ચળવળમાં સૌરાષ્ટ્રના હાલના રાજકોટ, ભાવનગર, જમનગર, સુરેન્દ્રનગર, જૂનાગઢ અને અમરેલી જિલ્લાની પ્રજાએ કરેલા પ્રદાનનું રાષ્ટ્રીય પરિપ્રેક્ષ્યમાં વિશ્વેપણ કરવાનો પ્રશસ્ય પ્રયાસ હર્યો છે. શ્રી દેસાઈએ રાષ્ટ્રીય અલિલેખાગાર, ગુજરાત રાજ્ય દ્વાતર ભંડાર, સૌરાષ્ટ્રના વિવિધ જિલ્લાઓનાં દ્વાતરો વગેરેમાં સચ્ચવાયેલા અહેવાલો, ફાઈલો, વર્ત્માનપત્રો, સામયિકો, રાષ્ટ્રીય સંગ્રહાલાય સંદર્ભે પ્રદાશિત થયેલા વિવિધ ગ્રંથો, પત્રવ્યવહાર તેમજ અન્ય અપ્રાપ્ય મૌલિક સાધનોનો યથાગ્રય અભ્યાસ, મિલાવટ અને મૂલવણી કરીને, તેમજ સ્વાતંત્ર્ય-સંગ્રહાલાય સેનાનીઓની રૂખે મુલાકાતો લઈને આ લધુ

ગ્રંથને શાસ્ત્રચ ઓટલો આધારભૂત અને પ્રમાણભૂત બનાવવા સંનિધિ પ્રયાસો કર્યા છે.

ઇતિહાસમાં હકીકતો અને વર્ણનાને સ્થાન હોય જ. એ અંગે લાગ્યે જ એ મત હોઈ રહે. પરંતુ પ્રસ્તુત ગ્રંથમાં શ્રી દેસાઈએ સંશોધનાત્મક અભિગમને કેન્દ્રમાં રાખીને ઐતિહાસિક વિશ્લેષણાને પાયાનું સ્થાન આપ્યું છે તે ખરેખર અભિનંદનીય છે. એ જ રીતે ઇતિહાસનું પુનલેખાયાંદન અને પુનર્મૂલ્યાંદન પણ સતત થતું રહ્યું છે અને થતું રહેવું પણ જોઈએ. જેમાં મૌખિક ઇતિહાસે આજે મહત્વનું સ્થાન પ્રાપ્ત કર્યું છે, જેનો ઉપયોગ શ્રી દેસાઈએ કુરુક્ષાત્રાપૂર્વક કર્યો છે.

શ્રી દેસાઈ ઇતિહાસ, રાજકૃતારણ અને ધર્મસ્થાન અભ્યાસી છે. આ વિષય પરના પુસ્તકો, સંશોધન-લેખો અને આદારવાણી પરના વિવિધ પ્રકારના વાર્તાલાપોએ એમના આ ભાથાને સમૃદ્ધ બનાડ્યું છે. ‘એતાળાસમાં સૌરાષ્ટ્ર’ નામના પ્રસ્તુત ગ્રંથમાં ખ્રિસ્તિશ રાજ સામે જર્ણે ચદેકી સૌરાષ્ટ્રની પ્રજાનું ખરું ખમીર પ્રગટ થયું છે. જેની રાષ્ટ્રીય પ્રવાહના સંદર્ભમાં મૂલવણી થાય એ ઘૂંઘ જ જરૂરી છે. જે આજનાં અનેવિધ પરિવર્તનો અને પ્રગતિના સંદર્ભમાં જગતુક્તા કેળવવામાં સહાયક બની રહેશે એવી મને અહીં છે.

આજે પ્રાદેશિક ઇતિહાસનું મહત્વ પણ હિન્દુપ્રતિહિન વધી રહ્યું છે. ‘એતાળાસમાં સૌરાષ્ટ્ર’ નામક પ્રાદેશિક ઇતિહાસના સંશોધન પર આધારિત એવા આ ગ્રંથનું પ્રકારના કરવામાં સહાયભૂત થઈ ગુ. સા. અ. એ જે પ્રશાસનીય કાર્ય કર્યું છે, તેને હું બિરહાવું છું. શ્રી દેસાઈને પણ મારાં હાર્દિક અભિનંદન પાડવું છું.

મફરસંક્રાંત

વિક્રમ સંવત ૨૦૪૫

૧૪ જાન્યુઆરી, ૧૯૮૮

ભાવનગર-૩૬૪૦૦૨

ડૉ. પી. જ. કેરાટ

રીડર અને અધ્યક્ષ

ઇતિહાસ ભવન

ભાવનગર યુનિવર્સિટી

મારે કંઈક કહેવું છે

મારા લાંબા સંશોધનકાળ દરમ્યાન સૌરાષ્ટ્રના અનેક સ્વાતંત્ર્ય-
સેનાનીઓના સંપર્ક - પરિચયમાં આવવાની મને તથ સંપરી છે.
સંશોધનના વિષયનો વિસ્તૃત વિસ્તાર એક રીતે મને લાભદાયી નીવજો
છે. વિસ્તૃત વિષયવસ્તુને કારણે સૌરાષ્ટ્રમાં ચાલેલ વિત્તિધ ચળવળોની
ઐતિહાસિક માહિતી એકત્રિત કરવામાં મને સફળતા પ્રાપ્ત થઈ
છે. સ્વાતંત્ર્ય-સેનાનીઓ પાસેથી ચળવળને લગતી વિગતો મેળવવા
માટે તેમના લાંબા વૃત્તાંતો સાંખળતાં કચારેક આનંદ, ઉત્સેજના
અને કંટાળો પણ અનુભવ્યા છે. આ રીતે એકત્રિત કરેલ માહિતી-
માંથી આ લધુ અંથનું સર્જન થયેલ છે.

આ અંથના પ્રકાશન માટે ધણા પ્રકાશકો અને માધ્યમોના ડિમરા ચંદ્રો છું. તે તમામને આ અંથમાં સંપૂર્ણ રસ હોવા છતાં
અનેક મર્યાદાઓને કારણે તેઓ તેને પ્રસિદ્ધ કરી શક્યા નથી. અંતે
આ અંથની પ્રત ગુજરાત સાહિત્ય અદ્ધાર્મીને મોદ્દુલવા પ્રેરાયો.
સુખ્રુત આશ્ર્ય વર્ચ્યે તેમણે તેને પ્રસિદ્ધ કરવા માન્ય કરી શિષ્ટમાન્ય
પુરુષકોના પ્રકાશન માટેની યોજના અન્વયે અનુદાન મંજૂર કર્યું.
તેમના આ સહદારલર્યા સહભાવ બહુલ ગુજરાત સાહિત્ય અદ્ધાર્મીના
મદામાત્રશ્રી, અધ્યક્ષશ્રી અને સભ્યશ્રીઓનો હું આલારી છું.

ભાવનગર યુનિવર્સિટીને સતત ગતિશીલ (Dynamic)
રાખવાનાં કાર્યોમાં રોકાયેલા હોવા છતાં સમય કાઢી અંથનું અધ્યયન
કરી, "આવકાર" લખી આપવા બહુલ ભાવનગર યુનિવર્સિટીના
માનતીય કુલપતિ શ્રી ડેલરલાઈ વસાવડાનો આલારી છું. અંથનું
આમુખ લખી આપનાર આદરણીય ગુરુ ડૉ. પી. જી. કોરાટનો
પણ નકણી છું.

અંથના સર્જનમાં મૌખિક ધતિહાસ (Oral History) ઉપરાંત
અન્ય આધારોનાં સંશોધનમાં સહાય કરવા માટે શ્રીમતી ગાંધી
મહિલા કોલેજનાં અંથપાલ કુ. સ્વરૂપભણેન વીરાણી અને શ્રીમતી

ડાક્ટરિલાભહેન શુદ્ધલનો પણ આભારી છું. અંથના પ્રાપ્તિસ્થાનમાં નામ
મૂઢવાની સંમતિ આપનાર શ્રી મનુલાઈ શાહ (ગુર્જર અંથરતન
કાર્યાલય, અમદાવાદ) શ્રી બાબુલાઈ શાહ (પાચ્ચ પ્રકાશન, અમદાવાદ)
અને શ્રી જ્યંતલાઈ મેધાણી (પ્રસાર, ભાવનગર)નો પણ આભારી.
છું. અંથના ત્વરિત છતાં સુંદર સંજવટ અને છપાઈ માટે શ્રી જ્યં
પંચોળા (અમદાવાદ), શ્રી નાતિનલાઈ પારેખ સરસ્વતી પ્રિન્ટિંગ પ્રેસ,
(ભાવનગર) અને કલિશ્રા હિસ્મતલાઈ કુરેશીનો પણ નકણી છું.

અંતે ખુદ-ઈંદ્ર પાસે ફરી એકવાર એ જ દુવા દોષરાનું છું કે
વડીલો-મિત્રાનો આવો જ પ્રેમ-સહૃદાર હું મેશા મળતો રહે. —આમીન.

ભાવનગર

મહેભૂષ દેસાઈ

તા. ૧૪-૧-૮૬

ઘડે જરાસી ખાત પર બરસોંકે વારાને ગયે,
ચલો અચાન્ક હુચા કુછ લોગ પહુંચાને ગયે.

અનુક્રમણીકા

ક્રમાંક	વિષય	પૃષ્ઠા
(૧)	પૂર્વભૂમિકા	૧
(૨)	સૌરાષ્ટ્રમાં રાજકીય જગૃતિ	૬
(૩)	સૌરાષ્ટ્રમાં હિન્દ છોડોની લડત	૧૩
(૪)	સૌરાષ્ટ્રમાં હિન્દ છોડોની લડતમાં ભાંગફોડ-પ્રવૃત્તિ	૩૧
(૫)	“કાંતિ” પત્રિકા	૪૮
(૬)	સમાપ્તન	૫૨

“.....આખી જિદ્દારી જેણે પાન
ળાપર ચૂનો લગાવ્યો છે એને એ
સહેઠ વસ્તુ ચૂનો જે લાગશે. પણ એ
કેલિશયમ હાઈસ્ટ્રોઝસાઈડ છે એ સમજવા
માટે તમારું માથું વૈશાનિક હોવું
જેઈએ ! .....

- ચંદ્રકાંત બક્સી

પૂર્વભૂમિકા

૧

સૌરાષ્ટ્ર પ્રદેશ ગુજરાતનો દ્વિપદ્ધભીય ભાગ છે અને ભારતના પશ્ચિમ કિનારે ઉત્તરે આવેલો છે. એનો દક્ષિણ-ઉત્તર વિસ્તાર $20^{\circ} 40'$ અને $23^{\circ} 25'$ ઉત્તર અક્ષાંશ વર્ણે આવેલો છે. જ્યારે પૂર્વ-પશ્ચિમ વિસ્તાર $68^{\circ} 5'$ અને $72^{\circ} 20'$ પૂર્વ રેખાંશ વર્ણે આવેલો છે. સૌરાષ્ટ્રનું ક્ષેત્રકળ આશરે $21,454$ ચોરસ મિટર છે. સૌરાષ્ટ્રની વધારેમાં વધારે લંબાઈ 215 માધ્યલિ છે, જ્યારે પહેણાઈ 160 માધ્યલિ છે. સૌરાષ્ટ્રની દક્ષિણ અને દક્ષિણ-પશ્ચિમે અરણી સમુદ્ર આવેલો છે, જ્યારે ઉત્તર-પશ્ચિમ બાજુએ કંચનનો અખાત આવેલો છે. એની ઉત્તર-પૂર્વે કંચનનો રણવિસ્તાર અને પૂર્વે ભાલ-નળના સંયોગી ભૂમિપ્રદેશની સાંદરી પદ્દી આવેલી છે.

સૌરાષ્ટ્ર નામ શા ઉપરથી પડ્યું, તે માટે જુદા જુદા વિદ્યાનોએ જુદાં જુદાં અનુમાનો દર્શાયું છે. તેને કોઈએ સૂર્યરાષ્ટ્ર, કોઈએ સુરાષ્ટ્ર, કોઈએ સૌરાષ્ટ્ર અને કોઈએ સુરરાષ્ટ્ર કહ્યો છે, પરંતુ જૂના અથેમાં તેનું શુદ્ધ નામ સૌરાષ્ટ્ર છે.^૧ સૌરાષ્ટ્ર સમય જતાં સોરઠ તરીકે ઓળખાવા લાગ્યું. ‘સોરઠ’ શબ્દ જ્યારે માત્ર દક્ષિણ સૌરાષ્ટ્ર માટે વપરાતો થયો અને હાલાર, ઝાલાવાડ વગેરે પ્રદેશો જુદા જુદા નામે ઓળખાતા થયા ત્યારે સૌરાષ્ટ્ર ઉપર મુલ્કગીરી માટે પેશવા અને ગાયદવાડના અધિકારીઓને સમગ્ર પ્રદેશ માટે એક નામ આપવાની અગત્યતા જીબી થઈ. તેઓ પ્રથમ કાડીઓ સાથે ટકરાયા. તેથી તેમણે આખા દ્વિપદ્ધપને કાઢેવાડ કહ્યો અને તેમના અનુગામી અગ્રેનેએ તેને કાઢિયાવાડ કહ્યો. આને તે નામ વિસરાતું જય છે. પરંતુ મધ્ય સૌરાષ્ટ્રના કાડી વિસ્તારને લોકો હજુ કાઢિયાવાડ તરીકે

ઓળખે છે. મધ્ય સૌરાષ્ટ્રનું મુખ્ય રાજ્યમાં જોડાણ થતાં, સરકારી દૃષ્ટરોમાંથી 'સૌરાષ્ટ્ર' અને 'સેરઠ' શાખાને અદર્શ થવા લાગ્યા.

૧૮૫૭ના વિદ્રોહ પહેલાં ધરસ્ટ ધનિયા કંપનીના શાસનતંત્ર સમયે હેરટીંગ્સ અને વેલેસ્લીએ ભારતનાં જુદાં જુદાં રાજ્યોને જીતીને ખાલસા કરી, તેમના ઉપર ધરસ્ટ ધનિયા કંપનીનું આધિપત્ય સ્થાપિત કરી દીધું. એ પછી ડોર્ડ ડેવલપાઉસીએ તો ભારતનાં દેશી રાજ્યોને જુદી જુદી પદ્ધતિ દ્વારા ખાલસા કરવાની નીતિ અપનાવી. જેના કારણે ખાલસા થયેલ રાજ્યોના રાજ્યો, જેવા કે નાના સાહેય, બહાદુરશાહ અને રાણી લક્ષ્મીભાઈએ ૧૮૫૭ના બળવાની નેતાગીરી લીધી. ૧૮૫૮ના રાણી વિક્ટોરિયાના ધોષણાપત્રથી જે રાજ્યો ડેવલપાઉસીની ખાલસાનીતિના પંજમાંથી બચી ગયાં હતાં, તેમનું અસ્તિત્વ પથાવતું રાખવામાં આવ્યું. આમ ભારતમાં કુલે પરદી રજવાડાંએ અસ્તિત્વમાં રહ્યાં.

૧૮૫૭ના બળવા પછી બર્માને બાદ કરતાં એટ પણ દેશી રાજ્યો ખાલસા કરવામાં ન આવ્યું. જેના કારણે અનેક સ્વતંત્ર દેશી રાજ્યો અસ્તિત્વમાં આવ્યાં. આ દેશી રાજ્યોની સુરક્ષા માટે અવારનવાર યુદ્ધો થતાં. તેનો લાલ અંગ્રેજ શાસકોએ દેશી રાજ્યોને લરદરી સહાય આપી, પોતાનાં રક્ષિત રાજ્યો બનાવ્યાં. આ નીતિને 'Subsidiary Force'ની નીતિ તરીકે ઓળખવામાં આવે છે. આ નીતિનો મુખ્ય સિદ્ધાંત એ છે કે દેશી રાજ્યો પોતાનાં રક્ષિત રાજ્ય અંદરની આંતરિક વ્યવસ્થા અમુક ભર્યાશામાં રહ્યીને ચલાવવાને સ્વતંત્ર છે. પરંતુ તેમના રાજ્યની હુદાર બીજાં દેશી રાજ્યો તથા બીજું નિદેશી રાજ્યારી સત્તા પર તેમને ચડાઈ કરવાનો હુક્ક નથી. જ્યારે રાજ્યો પર બીજું સત્તા ચડાઈ કરે ત્યારે રાજ્યનો બીજું સત્તા સામે અચાન્ક કરવાનો હુક્ક તથા જવાબદારી બિનિશ રાજ્યની છે.^૨ આ નીતિને કારણે જ અંગ્રેજ શાસકોએ ભારતનાં દેશી રાજ્યો પર ધીમે ધીમે સર્વોપરી સત્તા પ્રાપ્ત કરી, જેના કારણે દેશી રાજ્યોની પ્રગતને

એવડી વફાદારી અથી કરવી પડતી. આ અંગે ગાંધીજી લખે છે,
 “કાઢિયાવાડની રૈયત બે સરકારની હુક્મત નીચે હતી. તેઓ હેશી
 રાજ્યોની રૈયત હતી અને હેશી રાજ્યો। ખ્રિયા સરકારની હુક્મત
 નીચે હતા.”^૩

ભારતનાં ૫૬૨ હેશી રાજ્યોમાંથી ૨૨૨ હેશી રાજ્યો તો માત્ર
 સૌરાષ્ટ્રમાં જ હતાં. આ હેશી રાજ્યોમાં જૂનાગઢ, ભાવનગર, જમ-
 નગર, બ્રાંગદ્રા, ગોંડવાલ, મેરણી અને પોરાણંદર એ પ્રથમ વર્ગનાં
 રાજ્યો હતાં. જ્યારે પાલીતાણું, રાજકોટ, લીંબડી, વઢવાણું, વાંદ્શનેર
 અને પ્રોણ ખીજ વર્ગનાં રાજ્યો હતાં. આ ઉપરાંત અનેક નાનાં
 નાનાં રાજ્યો પણ સૌરાષ્ટ્રમાં અસ્તિત્વમાં હતાં. આ તમામ હેશી
 રાજ્યોમાં આપખુદ રાજશાહી શાસનતંત્ર હતું. સૌરાષ્ટ્રના હેશી
 રાજ્યોની સ્થિતિનું વર્ણન કરતાં પોપટલાલ ચૂડગાર લખે છે, “પહેલા
 અને ખીજ વર્ગનાં હેશી રાજ્યોની પ્રજાની સ્વતંત્રતા અને માલ-
 મિલકૃતની સલામતી તેમના રાજકૃતાઓની હતી. આ રાજ્યકર્તાઓ
 લાખો ઇપિયાની મહેસૂલને અંગત મોજશોખમાં વેડકી નાખે છે.
 કોઈ પણ આરોપ કે તપાસ વગર કોઈ પણ માણુસને કેહખાનામાં
 નાખવાની અને કોઈ પણ અચ્યોક્ષસ સમય સુધી તેને પૂરી રાખવાની
 તેમને સત્તા છે. તેમ જ બિલકુલ નજીવા ખાણા નાચે અગર કોઈ
 પણ ખાણા સિવાય કોઈ પણ માણુસની મિલકૃત છીનવી લેવાની
 અને તેના નિવાસસ્થાનમાંથી હદ્દપાર કરવાના પણ રાજને સત્તા છે.
 રાજ્યમાં સ્વતંત્ર ભાપણ, સ્વતંત્ર મંડળ, સ્વતંત્ર છાપાનો કોઈ હુક્ક
 નથી અને બિલકુલ નિર્દેખ પ્રવૃત્તિઓને પણ ગમે ત્યારે દ્વારી દેવામાં
 આવે છે. રાજ્યાને પોતાના અંગત મોજશોખ પાછળ ખર્ચવાને
 લાખો ઇપિયા મળે છે. જ્યારે કેળવણીવિપયદ અને ખીજાં ખાતાંઓ
 જેના પર પ્રજાની માનસિક અને વાસ્તવિક પ્રગતિનો આધાર છે,
 તે બધાં મરી ઘૂંઠવાની દ્વારાતમાં હોય છે. ભાયાતો, મૂળ ગિરાસહારો
 અને જૂના વખતના જગીરદારોની જમીનો મરજી પડે ત્યારે ઘૂંચવી
 લેવામાં આવે છે અને રાજ્યની મહેસૂલના લાખો ઇપિયા, જેના તેઓ।

માત્ર દૂસ્થીઓ છે તે બરણાંક કરે છે, કેટલાંક રાજ્યોનું ન્યાયતંત્ર
નખથી શિખ સુધી સહેલું છે. તેમાં કેટલાય મુદ્દમાંઓ એવઠનો
નિર્ણય થયા વિના વર્ષેથી લાંખાયા કરે છે. જમીન મંડસુલની કોઈ
ચોક્કસ પહૃતિ નથી. કે શરતોએ જમીનો આપવામાં આવી છે તે
મરળમાં આવે ત્યારે બાહ્યની નાખવામાં આવે છે. કેટલાંક માનતાન્ય
અપવાહે સિવાય લગભગ બધાં જ રાજ્યોમાં વેઠનો નિયમ છે. દરેક
વર્ગના મજૂર તેમજ કારીગરોને રાજા, તેના કુટુંબ અને તેના રાજ્ય
માટે વિના વેતને કાર્ય કરવાની ફરજ પાડવામાં આવે છે. હાં
વગેરેની અંગત કુટેવો પણ કંઈ જૂની નથી. પણ નાના રાજ્યો
હલકા વર્ગના ખુશામતિયાઓ અને નીચ માણસોથી હંમેશા વીંટળા.
ચેલા જ રહે છે અને વાસ્તવિક રીતે જોઈએ તો એ લોકો જ
રાજ્ય ચલાવે છે."૪

આમ દેશી રાજ્યોએ તેમની પ્રજાનું રાજકીય અને આર્થિક
શોષણ મોટા પ્રમાણમાં શરૂ કર્યું હતું. આ શોષણમાં તેમને અંગેજ
શાસકોનો પૂરતો સહકાર મળતો હતો. દેશી રાજ્યોની પ્રજા તેમના
રાજ્યો પાસે પ્રજાકીય ધારાસલાઓ. જેવી ઘંધારણીય સંસ્થાઓની
માંગણી કરતી ત્યારે આ જાતની સતતંત્રતા પ્રાપ્ત કરવાના પ્રયાસો
અન્ધીશ સત્તાની મદ્દથી ખાળી નાખવામાં કે હથાવી હેવામાં આવતા.૫
આમ સૌરાષ્ટ્રનાં દેશી રાજ્યોની પ્રજા અંગેજેએ અને દેશી રાજ્ય
ઓની બેવડી ગુલામીમાં સંબંધિતી હતી. જેનાં મુખ્યત્વે એ પરિણામો
આવ્યાં :

(૧) અંગેજેની સાર્વભૌમ સત્તાને કારણે સૌરાષ્ટ્રના દેશી રાજ્યો
રાજ્યકારબાર પ્રત્યે ઘેરદ્ધાર બનવા લાગ્યા. પોલિટિકલ
એજન્ટની સત્તાના પ્રભાવમાં તેમનું ખમીર ઓસરવા લાગ્યું
અને પ્રજાપ્રિય રાજશાહીનો અભિગમ ધીમે ધીમે પ્રજાપીડિત
રાજશાહીમાં બદલાવા લાગ્યો. કારણું દેશી રાજ્યો તેમના
માલિક અંગેજેને ખુશ કરવા તેમની રહેણીકરણી, મોજશોઅ
અને તેમની નાતિઓના ગુલામ બનતા જતા હતા.

પૂર્વભૂમિકા

(૨) સૌરાષ્ટ્રનાં દેશી રાજ્યોની ઐવડી ગુલામી બોગવતી પ્રજાનું રાજકીય અને આર્થિક શોપણ શરૂ થતાં, પ્રજામાં અસરોએ અને વિરોધ ઉત્પન્ન થવા લાગ્યા. આ અસરોએ અને વિરોધ ખફલાતા જતા સમય સાથે જુહા જુહા સ્વરૂપે વક્તા થવા લાગ્યો. શરૂઆતમાં સૌરાષ્ટ્રના બહુરવટિયાળોએ તે વિરોધ શાસકો સામે વક્તા કર્યો. આ સમયે પ્રજા જાગૃત ન હતી. જ્યારે સ્વાતંત્ર્યસંચામ હરભ્રાન પ્રજાએ તે પ્રથમ રીતે અંગેને સામે વક્તા કર્યો, ત્યારે પ્રજા જાગૃત હતી.

પાહનોંધ

- (૧) દેસાઈ, રાંભુભાઈ હ. સૌરાષ્ટ્રનો ઇતિહાસ (જૂનાગઢ-૧૯૬૮) પૃ. ૧
- (૨) ત્રિવેદી, ચુનીલાલ શામળુ, દેશી રાજ્યો અને ઇડરેશન, (અમદાવાદ-૧૯૩૭) પૃ. ૭
- (૩) ગાંધીજીનો અક્ષર લેખ - ૧૩. પૃ. ૨૮૧
- (૪) ચૂડગર, પોપટલાલ લવળુ, કાઠિયાવાડનો રાજદારી ઇતિહાસ, (રાણ્ણપુર-૧૯૨૨) પૃ. ૩૫ થી ૩૭.
- (૫) Nehru, Jawaharlal, The Discovery of India, P. 325.

સૌરાષ્ટ્રમાં રાજકીય જગૃતિ

વીભસી સહીના પ્રારંભે ખ્રિસ્ત ભારત અને વિશેષ ક્રીને ગુજરાતમાં પણ રાજકીય ચળવળની અસર વાપણ અનવા લાગી હતી. મહાસલાનાં ૧૬૦૨નાં અમદાવાદ અને ૧૬૦૭નાં સુરત અધિવેશનો તથા ૧૬૦૫ની ખંગલંગ ચળવળ અને સ્વહેશી ચળવળની અસર દેશી રાજ્યોની પ્રજા ઉપર પણ થઈ હતી. એ જ રીતે હિંસાત્મક વિચારસરણી ધરાવતા ગુજરાતના નેતાઓનો એક અદ્ધગ વર્ગ પણ અસ્તિત્વમાં આવ્યો હતો. ૧૩ નવેમ્બર, ૧૬૦૮ના રેઝ લોડ અને લેડી મિન્ટો પર અમદાવાદમાં નાખવામાં આવેલ એમનો અનાવ ગુજરાતમાં ચાલી રહેલ હિંસાત્મક કાંતિકારી જૂથની પ્રવૃત્તિઓ તરફ નિર્દેશ કરે છે.

રાજ્યકાયે સ્વાતંત્ર્યપ્રાપ્તિ માટે ચાલી રહેલ લડતની અસર ગુજરાત અને સૌરાષ્ટ્રમાં થવા પામી હતી. હેઠી રાજ્યોમાં રાજ્યકીય વિચારસરણીવાળું સાહિલ ગુપ્ત રીતે વંચાતું હતું. ૧૮૬૫માં માત્ર ૭ માસ માટે જૂનાગઢના દીવાનપદે રહેલા શ્વામજી કુષ્ણ વર્મા અને લીંબડી તાખાના કંથારિયા ગામના સરદારસિંહ રાણા કંદુનમાં અને પણીથી પેરીસમાં રહી ભારતમાં સ્વાતંત્ર્યચાર્યામ માટેની કાંતિકારી પ્રવૃત્તિ ચલાવતા હતા. પશ્ચિમ ભારતના સૌ પ્રથમ વડોદરા રાજ્યે ૧૮૧૬માં પ્રજામંડળની રચના કરી હતી. તેનાં કુલ ૨૧ અધિવેશનમાંથી ૧૮૨૬, ૧૮૩૩ અને ૧૮૪૮નાં અધિવેશનો અમરેલીમાં યોજયાં હતાં.^૧ ત્યાર પછી સૌરાષ્ટ્રમાં પ્રગતિરીલ ગણ્યતા ભાવનગર રાજ્યે પણ ૧૮૫૭માં પ્રજાપ્રતિનિધિ સભાની રચના દરવાની જહેરાત કરી હતી. સૌરાષ્ટ્રનાં રાજ્યોમાંથી પ્રજાને વહીવટમાં

સામેલ કરવાની બાધ્યતમાં લાવનગર રાજ્ય મોખરે હતું. મહારાજાન
સર લાવસિંહજી બાદાનુરે ગ્રન્થપ્રતિનિધિ સલાનું પ્રથમ અધિવેશન
પોતાના જન્મહિવસે ૧૫ ઓક્ટોબર ૧૯૧૮ના રોજ સવારે ૧૧-૩૦
વાગ્યે બયું. આ પ્રથમ સલાના પ્રમુખ મહારાજા સર લાવસિંહજી
હતા.^૨ સૌરાષ્ટ્રમાં આ પ્રકારની આ પ્રથમ સંસ્થા હતી. જમનગરમાં
પણ ૧૯૧૮માં સલાહકાર કાઉન્સિલની રૂચના કરવામાં આવી
હતી. આ સંસ્થાને જમનગરમાં પ્રનને વડીવટ સાથે સાંકળવાની
શરૂઆત ગણ્યાવી શકાય.”^૩ જયરે રાજકોટમાં ૧૯૨૩માં પ્રન
પ્રતિનિધિ સલાની સ્થાપના થઈ હતી.^૪

આ પ્રનપરિષહેને સૌરાષ્ટ્રનાં દેશી રાજ્યોની પ્રનમાં આવી
રહેલ રાજકોચ જગૃતિનાં ચિહ્નોને તરીકે મૂલવી શકાય. સૌરાષ્ટ્રમાં
પ્રન જગૃતિના પ્રતીક સમે ઓક બનાવ ગાંધીજીના આગમન સમયે
બન્યો હતો. તા. ૬ જાન્યુઆરી ૧૯૧૫ના રોજ મુખ્ય ઘંફરે તેમના
આગમન પછી ગાંધીજી મુખ્યથી તેમના મોટાભાઈની વિધવા અને
ખીઝાં કુંભાંભી જનોને મળવા રાજકોટ તથા પોરથંહર જવા નીકળ્યા.
રસ્તામાં વઢવાણ સ્ટેશને વઢવાણના પ્રનસેવક શ્રી મોતીભાઈ દરજ
ગાંધીજીને મળ્યા. શ્રી મોતીભાઈએ ગાંધીજીને વીરમગામની જકાત-
તપાસણી અંગે દંડું કરવા આગ્રહ કર્યો. ગાંધીજી એ સમયે તાવથી
પીડાતા હતા. આથી વધુ વાત ન કરતાં ઓટલું જ પૂછ્યું, “તમે
નેલ જવા તૈયાર છો?” મોતીભાઈએ દઢતાથી જવાબ આપ્યો,
“અમે જરૂર નેલમાં જઈશું, પણ તમારે અમને હોરવા જોઈશે.
કાઠિયાવાડી તરીકે તમારી ઉપર અમારો પહેલો દંડ છે. અલારે તો
અમે તમને ન રોકા શકીએ, પણ વળતાં તમારે વઢવાણ ઊતરવું
પડશે. અહીંના જુવાનિયાઓનું કામ અને તેમનો ઊત્સાહ જોઈ તમે
ખુશ થરો.”^૫ ગાંધીજી કાઠિયાવાડુમાં જયાં જયાં ફર્યા ત્યાં ત્યાં વારમ-
ગામની જકાતખારીની હાડમારી અંગે ફરિયાદો સાંભળવા મળી
અને એ માટે લડત આપવાની તૈયારી પણ પ્રનએ બતાવી. આથી

જ્યોતિઃપુરુષ કલેક્ટર સંભાળાં ગાંધીજીએ વીરમગામ જદ્દાતારી અંગે સત્યા-
જ્યોતિઃપુરુષની જલેણાત કરી. અરસુકે કાઠિયાવાડની પ્રજાનો ઉત્સાહ અને
જ્યોતિઃપુરુષની સ્વર્ગીય ગ્રંથાં હતાં. ગાંધીજીએ વીરમગામની જદ્દાતારી
અંગે જ્યોતિઃપુરુષના રાજકોરી પ્રાંતીય પરિષ્ફેમાં તે દૂર છેવા અંગે
દુસ્ટ કાનુંનો અને જે સરકાર તે દૂર નહીં કરે તો તે સામે લડત
જ્યોતિઃપુરુષ ચુંચી પણ આપી. અંગે લોાડ ચેમ્ચ્યુડો વીરમગામની
જદ્દાતારી રૂં ઝંગાનું ગાંધીજીને વચ્ચન આપ્યું. અંગે ૧૯૮૭
નવેમ્બરની ૧૦મી તારીખે વીરમગામની જદ્દાતારી કાઢી નાંખવાની
કદ્મારે જલેણાત કરી.^૬

આન કાઠિયાવાડની પ્રજામાં જગૃતિ આવી રહી હતી. પ્રજાની
આ જગૃતિને વાચ્યા આપે તેવી કોઈ સંસ્થાની આવશ્યકતા હતી. આ
માટે પણ પ્રચારસો ચાડુ હતા. કાઠિયાવાડની પ્રજાનાં દુઃખદ્રોણા
ઉક્કેદ માટે શ્રી મનમુખભાઈ રનજભાઈ મહેના અને શ્રી અગવાનજી-
ભાઈ અને પણંદ મહેનાએ મુખ્યમાં ઈ. સ. ૧૯૮૭માં “કાઠિયાવાડ મંદળ”^૭
ની સ્થાપના કરી દ્વારા કાઠિયાવાડની પ્રજાના
પ્રચોરને વાચ્યા આપવા સ્થપાયેવ આ પ્રથમ પ્રજાકીય સંસ્થા હતી.
આ સંસ્થાને અદ્દાર આપવા શ્રી મનમુખભાઈ મહેનાએ ગાંધીજીને
પણ કિંતા કરી દ્વારા. પણ એ સમયે ગાંધીજીએ તેમને લઘ્યું
દ્વારા, “કાઠિયાવાડનો પ્રચો મારી સમક્ષ રચા જ કરે છે. હું મારો
કાર્ય કરેં શોંધું હું..... કાઠિયાવાડ મંદળના પ્રવૃત્તિમાં હું
શ્રી જોદ્દાયનો. તે સંસ્થાની પ્રવૃત્તિ સમયની પૂર્વે છે.”^૮

ટેચ - કાઠિયાવાડ મંદળને બહુ સદ્ગાર ન સાંપશ્યો. આ જ
અરસામાં શ્રી અમૃતદ્વાર શેડે કાઠિયાવાડના પ્રચો અંગે “બોઝે
કોનીદ્વાર”માં ‘કાઠિયાવાડના પત્રો’ નામણ લેણમાણા શરૂ કરી. આ
સમયે તેઓ લીધી રાજ્યની નોટરીમાં હતા. આ અંગે તેઓ લખે
છે : “કાઠિયાવાડ સાવચેતી રાખીને કોઈ ને પણ ખખર ન પડે તેવી
રીત ચોરીદૂષાથી લીધીમાં એઠાં એઠાં કાઠિયાવાડની તારીખ નાખી

‘એમે કેનીકલ માં કાઠિયાવડના પત્રો લખવા માંડેલા.’^{૧૦} જ્યારે શ્રી મનસુખભાઈએ મુંબઈના ‘હિન્દુસ્તાન’ સાપ્તાહિકમાં કાઠિયાવડના પત્રો નામની લેખમાળા શરૂ કરી હતી.^{૧૦} આ લેખનમાળાએ રાજ અને પ્રજના આગેવાનોને દેશી રાજયોની પ્રજના પ્રશ્નો અંગે ગંભીરતાથી વિચારતા કરી મૂલ્યા. લેખમાળાને અંતે શ્રી મનસુખભાઈએ કાઠિયાવડની પ્રજનું સાચું માપ કાઢવાના હેતુથી એટ યોજના રજૂ કરી. “જે કાઠિયાવડનાં જુદાં જુદાં સંસ્થાનોની પ્રજનાનું એટ સંમેલન-પરિષદ રચવાની યોજના અદ્દાર મૂડું અને પ્રજન તેનો સંકાર કરે, તો ખરી જગૃતિ આવી છે કે નહીં તેની મને ખાતરી થાય. આ ઉપરથી કાઠિયાવડ પરિષદ ભરવાના વિચારને અંગે એટ વાદી તૈયાર કરી જાહેરમાં મૂડી છે. એ યાદીમાં છ પ્રશ્નો સલાહુંપે પૂછ્યા છે. જે આ પ્રશ્નોના ઉત્તર કાઠિયાવડની પ્રજન આપણે તો જગૃતિ આવેલી માનીશ”^{૧૧} આ યોજનાનો પ્રજનએ ઉત્સાહથી સ્વીકાર કર્યો. જેણે મનસુખભાઈના “કાઠિયાવડ રાજકીય પરિષદ”ના રંગને સાકાર કરવામાં પ્રેરણ બળ પૂરું પાડ્યું. આથી મનસુખભાઈ મુંબઈની ધરતી છાડી રાજકોટમાં આવી વરયા.

રાજકોટમાં આ સમયે ‘કાઠિયાવડ હિતવર્ધન સભા’ નામની સંસ્થા અસ્તિત્વમાં હતી. ધ. સ. ૧૯૧૯માં ‘કાઠિયાવડ હિતવર્ધન સભા’ની સ્થાપના થઈ હતી. તેના પ્રથમ પ્રમુખ શ્રી દ્વારપત્રાય ભગવાનજી શુદ્ધ હતા. આ સભાના મુખ્ય કાર્યકરોમાં સર્વશ્રી શેખ નૂરમામદ દાદાભાઈ, એરિસ્ટર મસુરેંદ્ર, પ્રભુલાલ શુદ્ધ, દરિશાંકર પંચા, બળવંતરાય છાયા, વેણુલાલ બદ્ધી, ભગવાનજી મહેતા, પોપટલાલ ચુડાગર, મણિલાલ ઉદાશી વગેરે હતા. આ સંસ્થા ક્રિયા રાજ્યને વફાદાર રહી સામાજિક અને પ્રજાકીય પ્રશ્નો હુલ કરવા પ્રયત્ન કરી રહી હતી.^{૧૨} શ્રી મનસુખભાઈએ ‘કાઠિયાવડ હિતવર્ધન સભા’માં રસ લેખાનું રાડ કર્યું. આ સમય દુરમ્યાન જ દેશી રાજ્યોના પ્રશ્નોમાં રસ ધરાવનાર શ્રી અમૃતલાલ શેઠ સાથે શ્રી મનસુખભાઈની મુખાંત થઈ. લીખડી રાજ્યના ન્યાયાધીયપદનો ત્યાગ કરી શ્રી અમૃતલાલ શેઠે

અમદાવાદ જિલ્લાના રાજપુરમાંથી "ઝીરાઈ" નામનું આતાદિક શરૂ કર્યું હતું.^{૧૩} આ સાતોલિકે કાઠિયાવાડનાં હેઠાં રાજયોમાં નવચેતનાનો સંચાર કર્યો હતો. શ્રી મનસુખભાઈ અને શ્રી અમૃતબાલ બંને કાર્યકરોણે બોગા થઈ પ્રણતી જાગૃતિને સંગઠિત કરવાના હતુથી એટ પ્રગતિશીલ રાજકીય સંસ્થા જીવાં કરવા પ્રયત્નો શરૂ કર્યાં. સૌ પ્રથમ સંસ્થાને "કાઠિયાવાડ રાજકીય પરિષહ" નામ આપ્યો શ્રી મનસુખભાઈએ તેનું ગંધારણ ધડી કાઢ્યું. અંસ્થાની સ્થાપના અને પ્રચારનું કાર્ય બંને નેતાઓએ ઉપાડી લાધું. પરંતુ ધીમે ધીમે તેની કઠિનતાનો પરિચય તેમને થવા લાગ્યો. કાઠિયાવાડની પ્રણ અને રાજ બંને રાજકીય પરિષહના નામથી લડકાં હતાં. રાજનો તેમના સર્વોપરી સત્તાધીશ અંગેજ શાસકોથી ડરતા હતા, જ્યારે પ્રણ બંને શાસકોના હુથ નીચે હોઈ, ડરતી હતી. રાજ-પ્રણના ઉને દૂર કરવા બંને નેતાઓએ પત્રિકાએ દારા પરિષહના ઉદ્દેશોથી પ્રણ અને રાજને વાકેફ કરવાનો પ્રયત્ન કર્યો. આ ઉપરાંત કાઠિયાવાડનાં રાજયોમાં ફરી રાજનો, દીવાનો અને પ્રણને પરિષહના શુભ આશયથી પરિચિત કર્યાં. આ પ્રયાસોને પરિણામે જુદાં જુદાં રાજયોમાંથી કેટલાં ઉત્તમ કાર્યકરો મળ્યો આવ્યા. જેમકે જેતપુરમાંથી શ્રી હેવચંહલાઈ પારેખ, ગોંડલમાંથી શ્રી ચંદુલાલ પટેલ અને વઢવાણુમાંથી શ્રી કૂલચંહલાઈ શાહુ, જેમણે જીવન પર્યાત પરિષહનું કાર્ય કર્યું.

ઈ. સ. ૧૯૨૦ના ડિસેમ્બરની ૫ મી તારીખે રાજકોટમાં કરણ-સિંહાલ મિડલ સ્કૂલના મધ્યનમાં શ્રી કલ્યાણભાઈ બદ્ધીના પ્રમુખપદે એટ બેઠક મળ્યો. તેમાં સૌરાષ્ટ્રના તમામ પ્રતિનિધિઓએ લાગ લાધ્યો. આ બેઠકમાં કાઠિયાવાડ રાજકીય પરિષહના ઉદ્દેશો અંગે વિસ્તૃત ચર્ચા થઈ. સમગ્ર તૈયારીઓ પૂર્ણ થતાં ઈ. સ. ૧૯૨૧ના માર્ચની ૨૭, ૨૮, ૨૯ અને ૩૦ના હિન્દેસોમાં કાઠિયાવાડ રાજકીય પરિષહનું પ્રથમ અધિવેશન શ્રી વિહુલભાઈ પટેલના પ્રમુખપદે રાજકોટમાં મળ્યું. અધિવેશનમાં લગભગ ૮,૦૦૦ માણસોએ હાજરી આપ્યી હતી, જ્યારે સૌરાષ્ટ્રના ૪૬૭ પ્રતિનિધિઓ હાજરી આપ્યી હતી. આ ઉપરાંત

ગાયકવાડના અમરેલી વિભાગમાંથી ૮, અમદાવાદ નિદ્વાના સૌરાષ્ટ્રીય તાલુકામાંથી ૩, કચ્છના ૬, અને અન્ય ૪૬ ગણી કુલ ૫૫૫ પ્રતિ-નિધિઓએ હાજરી આપી હતી. આ પરિપદની સાથેસાથ આચાર્ય કૃપલાણીના પ્રમુખપણે રાજકોટમાં એક વિદ્યાર્થી પરિપદ પણ મળી, જેણે વિદ્યાર્થીઓમાં પણ નવીન ચેતના જગાડી.

આમ ખ્રિસ્ત ભારતની સાથે જ સૌરાષ્ટ્રમાં પણ કાઢિયાવાડ રાજકીય પરિપદની સ્થાપના પછી રાજકીય પ્રવૃત્તિને વેગ મળ્યો. કાઢિયાવાડ રાજકીય પરિપદ મુખ્યત્વે એ મહત્વનાં કાર્યો કરવાનાં હતાં, જે પરિપદના નેતાઓ અને સેનાનીઓએ સહી રીતે પાર પાડ્યાં હતાં.

(૧) ખ્રિસ્ત દિનમાં ચાલતી સ્વતંત્રતાની ચળવળ સાથે જ સૌરાષ્ટ્રમાં પણ અંગેન શાસકો સામે સ્વતંત્રતાની ચળવળ ચાલુ રાખવી. જ્યારે જ્યારે એ માટે રાષ્ટ્રીય કક્ષાએ હાકલ થતી, ત્યારે ત્યારે કાઢિયાવાડ રાજકીય પરિપદના નેતાઓ અને સેનાનીઓએ એ હાકલને વધાવી, સ્વતંત્રતાની લડતમાં ઉચ્ચ રીતે સામેલ થઈ, પોતાની શક્તિનો પરંયો બતાવ્યો હતો.

(૨) આ ઉપરાંત કાઢિયાવાડ રાજકીય પરિપદના નેતાઓ અને સેનાનીઓએ સૌરાષ્ટ્રના આપણું રાજીઓના અન્યાયી શાસન સામે ગાંધીજીના સત્યાગ્રહના શરૂણતો પણ ખૂબ જ ઉમદા રીતે ઉપયોગ કર્યો હતો. એ આપણું રાજીઓની અન્યાયી નીતિ-ઓને ડામવામાં-નાથવામાં તેમને સહીણતા મળી હતી. તેથી હેઠાં રાજ્યની પ્રજાઓનો વિશ્વાસ સંપાદન કરવામાં કાઢિયાવાડ રાજકીય પરિપદને સહીણતા પ્રાપ્ત થઈ હતી. એના કારણે ખ્રિસ્ત દિન સાથે સ્વતંત્રયસંગ્રહાની લડત સૌરાષ્ટ્રમાં ચલાત-વામાં સેનાનીઓને પ્રજાનો સહદીર પૂરતા પ્રમાણું મળ્યો હતો.

પાદનોંધ

- (૧) અમરેલી ડિસ્ટ્રિક્ટ ગેજેટ, અમદાવાદ, ૧૯૭૨. પૃ. ૭૮-૮૦.
- (૨) ભાવનગર હરખારી ગેજેટ (વધારો), ૧૫ ઓક્ટોબર, ૧૯૭૮,
પૃ. ૩૮૫-૮૬.
- (૩) જમનગર ડિસ્ટ્રિક્ટ ગેજેટ, અમદાવાદ, ૧૯૭૦. પૃ. ૮૮.
- (૪) ભટ્ટ, ત્રિભુવન પુ. (સંગ્રહકર્તા) સંસ્થાન રાજકોટની ડિરેક્ટરી
ભાગ-૧, ૧૯૨૬, પૃ. ૧૭૧.
- (૫) ગાંધીજી, સત્યના પ્રયોગો, (અમદાવાદ) પૃ. ૩૭૬.
- (૬) ગાંધીજીનો અક્ષરદેશ - ૧૩, અમદાવાદ, પૃ. ૧૦૫.
- (૭) મહેતા, મનસુખભાઈ રવજુભાઈ, હેઠળ રાજ્યોનો પ્રશ્ન, પૃ. ૪૪.
- (૮) ગાંધીજીનો અક્ષરદેશ - ૧૪, પૃ. ૧૧૭.
- (૯) શેઠ, અમૃતભાલ, 'અંતરનાદ' (સંકલન) મનુભાઈ મહેતા.
પૃ. ૪૪૭.
- (૧૦) રાજકોટની મધ્યસ્થ દ્વાતર કચેરી, દ્વાતર નં. ૨ ફાઈલ નં.
૨૨, પૃ. ૭૩.
- (૧૧) મહેતા, મનસુખભાઈ રવજુભાઈ, હેઠળ રાજ્યોનો પ્રશ્ન.
પૃ. ૨૪૧-૪૨.
- (૧૨) દેસાઈ, શાંભુભાઈ હરિપ્રસાદ, સૌરાષ્ટ્રનો છતિહાસ, (જૂનાગઢ-
૧૯૬૮) પૃ. ૭૩૨.
- (૧૩) એજન્સ પૃ. ૭૩૩.

સૌરાષ્ટ્રમાં હિંદ છોડોની લડત

મુખ્યમાં કેંગ્રેસ મહાસભાનું અધિવેશન ૮ ઓગસ્ટ, ૧૯૪૨ના રોજ રાત્રે હસ વાગ્યા સુધી ચાલ્યું. આ બેઠકમાં 'હિંદ છોડો'ની લડતનો ફરાવ પણિત જવાહરલાલ નહેરુએ મૂઢ્યો અને સરદાર પટેલે તેને ટેકો આપ્યો. ફરાવ બહુમતીથી પસાર થઈ ગયો. ફરાવ પસાર થઈ ગયા પછી ગાંધીજીએ પોતાના ભાષણમાં કહ્યું : “ભારતના પ્રણતે હું એટ મંત્ર આપું છું : ‘ફરેંગે યા મરેંગે’, આજે આપણે સર્વ બેગા થઈ મનોમન નક્કી ફરીએ કે સ્વતંત્રતા મેળવીને જ જ પીશું.” એને દ્વિસે સવારે અંગ્રેજ સરકારે તમામ અચ્યાર્ય નેતાઓની ધરપકડ ફરી. લડતના એલાન સાથે જ તમામ નેતાઓની ધરપકડ થતાં લડતના સ્વરૂપ અને કાર્યક્રમો અંગે પ્રણમાં અનેક પ્રશ્નો ઉપસ્થિત થયા. મહાસભાની બેઠકમાં હુાજરી આપવા આવેલા જુદા જુદા પ્રાંતો અને જિલ્લાના સ્થાનિક આગેવાનો જેમ બને તેમ જલદી પોતાના વિસ્તારમાં પહોંચવા નીકળી પડ્યા. આમાંના કેટલાંકની રસ્તામાં જ ધરપકડ થઈ, તો કેટલાંકની રસ્તેશન પર જિતરતાં તુરત ધરપકડ થઈ. જે સ્થાનિક નેતાઓ પોતાના વિસ્તારમાં સહીસલામત પહોંચી ગયા, તેમની પાસે પણ લડતના સ્વરૂપ અને કાર્યક્રમ બાબત કોઈ રૂપી ચિત્ર ન હતું. પરંતુ લડતના એલાન સાથે પ્રણમાં આવેલ ઉત્સાહને ખાળવો મુરકેલ હતો. આથી પ્રણતે કાર્યક્રમ આપવાની સ્થાનિક નેતાઓને ફરજ પડી. સૌરાષ્ટ્રમાં '૪૨ની ચળવણના એલાન સાથે જ સ્થાનિક નેતાઓની એટ બેઠક ભાવનગરમાં ૧૧ ઓગસ્ટ '૪૨ના રોજ ભળી. આ બેઠકમાં ચર્ચાની મુખ્ય મુદ્દો ચળવણના સ્વરૂપ અને તેના કાર્યક્રમ બાબત હતો. કેટલાંક નેતાઓ શાંત અદિસં લડતને પ્રાધાન્ય આપતા હતા, તો કેટલાંક આગેવાનો બાંગફોડ મૃહૃતિ દારા અંગ્રેજ સરકારના

વહીવિ તંત્રને ગોરવી નાખવાના મતના હતા. આ એઠંમાં આ અંગે ઉચ્ચ ચર્ચા થઈ. પરંતુ સર્વાનુમતે કોઈ નિર્ણય કર્ય ગુણાયે નહીં. અંતે આ પ્રશ્નનો ઉકેલ શોધવા આગેવાનોએ કાઢાયાંદું કાલેક્ટર અને દિશોરીલાલ મશરૂમાળાને મળવાનું નક્કી થ્યું. મુખ્ય થઈ વર્ધા જવા માટે કેટલાં આગેવાનો નીકળ્યા. પરંતુ મુખ્યમાં જ સુદુલાખને આગેવાનોની શાંકાનું સમાધાન કરી આપ્યું. સુદુલાખને શ્રી દિશોરીલાલ મશરૂમાળાના એં લેખની કેટલીક પત્રિકાઓ શ્રી રતુભાઈ અહાણીને આપી, જેમાં શ્રી દિશોરીલાલ મશરૂમાળાએ લડતમાં ભાંગડેડની પ્રવૃત્તિને પણ સમર્થન આપ્યું હતું. આ પત્રિકાઓની નંબલ લઈ શ્રી રતુભાઈ અહાણી અને અન્ય નેતાઓ પરત આવ્યા. આ પછી સૌરાષ્ટ્રના નેતાઓએ પોતપોતના વિસ્તારમાં જઈ ચળવળના વિવિધ વિદ્યાઓમાં આપવાની શરૂઆત હરી. અનુભત આ વાટાવાટો ચાલતી હતી તે હરભ્યાન શાંત અને અદ્દિસં લડત આપવાના મતના આગેવાનોએ લડત ચાલુ રાખી હતી. આ પછી લડતમાં ભાંગડેડ-પ્રવૃત્તિની શરૂઆત થઈ.

(૧) ભાવનગરમાં 'જુર્ણી' ચળવળ

૬ ઓગસ્ટના રોજ નેતાઓની ઘરપણના સમાચાર મળતાં જ ભાવનગર પ્રનતપરિષક્તના આગેવાન ડૉ. દેશવલાલ ઠક્કર (ઠક્કરભાપાના નાના ભાઈ)ના નિવાસસ્થાને સ્થાનિક નેતાઓ ભેગા થયા. આ એઠંમાં ભાવનગરમાંથી લડત આપવાનું નક્કી થયું. તેને દિવસે સાંજે હરભાર-ગઢનાં ચોટમાં જહેર સભા ભરાઈ. આ સભામાં શ્રી જગુભાઈ પરીખને લડતનું નેતૃત્વ લેવાનો આહેશ આપવામાં આવ્યો.^૧ આ જ સભામાં લડતના દર્શાવતી તરીકે સરદારના યુદ્ધદર્શાવતી મહા થાય તેવી જે જે પ્રવૃત્તિએ ભાવનગર રાજ્યમાં થતી હોય, તે તમામ બંધ કરાવવાનું, તેના પર પિકેટીંગ કરવાનું તથા રોજ સાંજે હરભારગઢના ચોટમાં જહેર-સભા ભરીને પ્રનતે લડતના દેશભાષી સમાચારથી વાકેદી કરવાનું નક્કી કરવામાં આવ્યું. ૬ ઓગસ્ટના રોજ પ્રનતે પોતાની તાકાતનો પ્રથમ

પરચો બતાવ્યો. મહાત્મા ગાંધીજી અને કેંચ્રેસના એન્ઝિન આગેવાનોની ઘરપકડ થવાથી ખ્રિસ્ટીશ દિંહમાં અને એન્ઝિન કેટલાંક દેશી રાજ્યોમાં હડતાલો પડી તેમ ભાવનગરમાં પણ હડતાલ પડી. જાહેરસભા ભરવામાં આવી. સરધસને કારણે મુનિસિપાલિટીના જાહેર રસ્તા ઉપરની બજીઓ અને પોસ્ટ એફિસના બદ્ધારના એડને તુંકસાન કરવામાં આણ્યું.^૨ લડતના એલાન સાચે જ વજુભાઈ શાહનું બોધા સર્કલ પર આવેલ નિવાસસ્થાન ‘ધનંકલાય’ લડતના આયોજન માટેનું મુખ્ય કેન્દ્ર બની ગયું.^૩ લડતના સમાચારોથી પ્રજાને વાકેદ કરવા ‘જગે આજાદી’ નામની પત્રિકા બદ્ધાર પાડવાનું કાર્ય વજુભાઈ શાહના માર્ગદર્શન નીચે તેમના નાના ભાઈ બાણુભાઈ શાહે ઉપાડી લીધું. તેઓ તેનું મેટર ભેગું કરી સાઈકલોસ્ટાઈલ પત્રિકા તૈયાર કરતા. આ પત્રિકા નાનુભાઈ ફેટોઆફર ને બોધા સર્કલ પર રહેતા તેમને ત્યાંથી રોજ સાંજે ધૂપી રીતે બદ્ધાર પડતી. નાનુભાઈ જાહેરમાં પોતે ચળવળથી અદ્વિત છે તેઓ હેખાવ કરતા. આથી પોલીસ તેમના પર શક કરતી નહીં. મોટા ભાગના નેતાઓની ઘરપકડ પણી પણું પત્રિકા નિયમિત રીતે બદ્ધાર પડતી રહી હતી.^૪ રોજ સવારે નટરાજ (હાલનું ઇપમ) સિનેમા પાસે તળાવમાં નેતાઓ એદન્તિ થતા, જુદી જુદી કુદરીઓ પાડવામાં આવતી. આ કુદરીઓ આખો દિવસ અંદર, દારખાના કે દુંઠાનો પર પિકેટીંગનું કાર્ય કરતી. સાંજે સેનાનીઓના કુદરીઓ દરઆરગઢના ચોકમાં ભેગી થઈ જાહેરસભામાં પલટાઈ જતી. સભામાં જગુભાઈ શાહ, વજુભાઈ પરીખ, જાનવળભાઈ મોહી, આત્મારામભાઈ લદ, વગેરે નેતાઓ અંગેજ શાસકોની જાટણી કાઢતા. એક વખત પિકેટરોને જાણ થઈ કે ભાવનગરના એક દરજીને લશકરી ગણવેશ પૂરો પાડવાનો એડર મળ્યો. એ. સેનાની-એઓએ તેના દુંઠાને પિકેટીંગ શરૂ કર્યું. થોડા દિવસમાં જ સર્કણતા મળી. પેલા દરજભાઈએ એડર પાછો વાંદ્યો.^૫ મીઠાના સત્યાગ્રહ સમયે ભાવનગર રાજ્યે સત્યાગ્રહીઓના એક કાળી યાદી તૈયાર કરી હતી. એ યાદી મુજબના સેનાનીઓના સર્વ પ્રથમ ઘરપકડ કરવાનું

રાજ્યે નક્કી છું'. સેનાનીઓના મુખ્ય ભયથી એવા વજુભાઈ શાહના નિવાસસ્થાન 'ધનદ્વાર' પર હરોડો પાડતાં, મોટા ભાગના સેનાનીઓએ પકડાઈ જરો, તેમ વિચારી રાજ્યે સર્વપ્રથમ ત્યાં છાપો મારવાનું નક્કી છું'. આ સમયે વજુભાઈ શાહના નિવાસસ્થાનમાં પિકેટીંગની અગત્યની યોજના ઘડાઈ રહી હતી. ભાવનગર સ્ટેટ રેલવેના ગણેચીમાં આવેલ વર્ષશોષપમાં યુદ્ધ માટેની અગત્યની ધાર્તિક જામણી તૈયાર થઈ રહી છે તેવા સમાચાર મળતાં સર્વે સેનાનીઓએ તા. ૩૦ એપ્રિલ ૧૯૪૨ના રોજ ત્યાં પિકેટીંગ કરવાનું નક્કી છું'. આ દુંદળીની આગેવાની જગુભાઈ પરીખને સોંપવામાં આપી હતી.^૫ પરંતુ ૩૦ઝાં ૧૮ દિવસે (૩૧-૮-'૪૨) વહેલી સવારે ડિફેન્સ એન્ડ ઇન્ડિયા એન્ટેન્ટની કલમ (૧) (૪) મુજબ કુલ ૧૬ સેનાનીઓની ધરપદ્ધ કરવામાં આવી. જેમાં ડૉ. કેશવલાલ ઠંકર, જગુભાઈ પરીખ, આત્મારામભાઈ લંડ, વજુભાઈ શાહ, જાહેરભાઈ મોદી, લલભભાઈ મહિયાર, એહુમહાયદી વોરા, કાગદી ચુનીલાલ છગનલાલ, જગજુવન સંધવી, કાંતિલાલ શાહ, છેલશાંકર એઝા, લાલશાંકર રામશાંકર, વળિયા કાળુભાઈ રામજુભાઈ, ગૌરીશાંકર ચારુંવેદી, એન્ન રજાયાયદી લાલાણી, કોળી જેરામ ઢાના, હવે ધનશ્યામલાલ છોટાલાલ અને ખાટકી રહેમાન લાખાણીનો સમાવેશ થતો હતો.^૬ ભાવનગરના અગ્રગણ્ય નેતા શ્રી અળવંતરાય મહેતાની ધરપદ્ધ તો જ્યારે તેઓ કેંગ્રેસ મહાસભિતિની મુખ્યમાંની એઠંમાં હજરી આપી મુખ્યથી પાણી ફરી રહ્યા હતા ત્યારે સુરેન્દ્રનગર સ્ટેશન પર જી થઈ ગઈ હતી. એ જી રીતે આંખલા હક્કિયામૂર્તિ આમશાળાના સંચાલણ શ્રી નાનાભાઈ બદ્દને તા. ૨૭-૮-'૪૨ના રોજ જ્યારે તેઓ ભાવનગર આવતા હતા ત્યારે સ્ટેટ એજન્સીના સૂચાએ સેનાગઢ સ્ટેશન પરથી જી પણી લીધા દત્તા,^૭ આમ અગત્યના નેતાઓની ધરપદ્ધ પણી પણ બહાર રહેલા સેનાનીઓએ લડતને ઉચ્ચ રીતે ચાલુ રાખવાનું ઉપાડી લીધું દત્ત. કલા, સરધસ અને પિકેટીંગના દાર્યાઓમે નિયમિત રીતે ચાલુ રહ્યા હતા. તા. ૨-૧૦-૧૯૪૨ના રોજ ભાવનગરના બંદર પર

મોતના સામાનને આટકાવવા લગભગ એ હજાર રૂપી-પુરોણે વહેલી સવારે ખંદર તરફ વાવટા ફરકાવતાં નીચળ્યાં. ડોટ એસ્ટેટને પ્રોટેક્ટેડ જગ્યા તરીકે જાહેર કરવામાં આવેલ હોઈ, કેટલાં સેનાનીઓની રસ્તામાં જ ધરપક્ષ કરવામાં આવી. જ્યારે હેવેન્દ્ર મોતીભાઈ હેસાઈ, મનુલાઈ રાજરામ પંચોળી (દર્શાઈ), વકીલ પ્રહ્લાદરાય ઈશ્વરલાલ મોઢી વગેરે નેતાઓની ગેરકાયહેસર પ્રવેશ કરવા બહુ ધરપક્ષ કરવામાં આવી. આમ કુલ ૧૧૧ સેનાનીઓની ધરપક્ષ થઈ અને તેમના પર ભાવનગર ફાજફારી અદાલતમાં કેસ ચાલ્યો. તેઓને નીચે પ્રમાણે સંજાઓ થઈ :-

(૧) મુખ્ય સેનાનીઓને એ વર્ષની સખત મજૂરીની સાથે કેદી સંજ અને ૨૦૦૦ રૂપિયા હંડ. હંડ ન ભરે તો વધુ ૭ માસ સખત કેદી સંજ.

(૨) પરં સેનાનીઓને ૧૦૦૦ રૂપિયા હંડ અને હંડ ન ભરે તો એક માસની આસાન કેદી સંજ.

(૩) ૧૮ સેનાનીઓને કોર્ટ બઠતાં સુધીની આસન-કેદી સંજ તથા હંડ રૂપિયા ૫૦૦/- અને હંડ ન ભરે તો ૧૫ દિવસની આસાન કેદી સંજ. બાકીનાને નાનીમોટી સંજાઓ હરી અથવા જમીન લઈને છાડી મૂકવામાં આવ્યા.^૯

એક સાથે આટલા બધા સેનાનીઓને જેલમાં સમાવવા મુશ્કેલ બનતાં પહેલાં પકડાયેલા ૧૬ સેનાનીઓને પોર્ટ વિફ્ટર લઈ જવામાં આવ્યા. અને ખીજ વાર પકડાયેલા સોએક જણુને ભાવનગર સેન્ટ્રલ જેલની એરેકો અને ઓસરીમાં રાખવામાં આવ્યા.^{૧૦}

આમ તમામ નેતાઓની ધરપક્ષ પણી, ચળવળનો દોર બહેનોએ દાયમાં લીધ્યો. પ્રથમ માણુંબહેન ટુંકુંડીના સરમુખ્યાર બન્યાં. તેમની પણ ધરપક્ષ થઈ. આજ રીતે વિલાખહેન, જ્યાખહેન શાહ, સરોજનાં બહેન મહેતા, પ્રેમીલાખહેન શાહ, વગેરે બહેનોએ પણ સરકારી કાયદાનો લંગ હરી કાચી જેલની સંજ ભોગવી હતી.^{૧૧} પિકેટીંગ સરધસની નેતાગીરી લેનાર, સરોજબહેન મહેતાને પોલીસે લાડીથી માર માર્યો

તારે બાગી જવાને એહેલે સરોજળાંહેન વાહા બાઠીને મજુમપણે જીભાં રહેલાં અને કહેલું, “મારવું હોય તો મારો, હું પસવાની નથી,” અને પોલીસે નમતુ ગૃહયું હતુ.

આવી નીકર બાહેનોએ સેનાનીઓને ચેચેલ હંડ અને કેદી સરળનો વિરોધ કરવાનું સામુદ્દરિક રીતે નક્કી હયું. તા. ૨૧-૧૦-૪૨ના રોજ સાંજવાની આંદ્રાચોકની જાહેરસભામાં જાહેર કરવામાં આવ્યું હૈ તા. ૨૩-૧૦-૪૨ના રોજ બાહેનોનું એક વિશાળ સરધસ નીકળાયે. આ સરધસ મહારાણી સાહેણાને એક આવેનાપત્ર આપયે. નક્કી ટચ્યું મુજબ તા. ૨૫ના રોજ બાહેનોનું એક વિશાળ સરધસ નીકળાયું અને મહારાણી સાહેણાના નિવાસસ્થાને પંહોંચ્યું. “મહારાણી સાહેણાના તળિયત સારી નથી, તેથી તે મળશે નહીં;” તેમ સરધસનાં આગેવાન બાહેનો સમરથાહેન, ગોમતીઅંહેન પાઠક, લીલાઅંહેન શાલ, વસ્તાઅંહેન શાલ, તારાઅંહેન શાલને કાળ્યાવવામાં આવ્યું. આમ છતાં બાહેનોનું સરધસ વિઝેરાયું નહીં. હોદસો-અસ્સો બાહેનોના સરધસને જોવા માટે બે-તણું દુલર માણસો બેગાં થયા હતાં. આખ્યા રાત બાહેનો ત્યાં જ એસો રહી હુતી. એને દિવસે આવેનાપત્ર રાણી સાહેણને મોટલાવવા અધિકારીએ તૈયાર થયા. આવેનાપત્ર આખ્યા પઢી પણ સરધસ ન વિઝેરાયું, તેથી પોલીસે લાડીચાઈ હંયો. લાડીચાઈથી નવ જણને છૂંન થઈ. જેમાં પાંચને જૂઝ છૂંન થઈ, જ્યારે જાગને ગંભીર છૂંન થઈ હતી.¹²

આ બનાવ પઢી તુરત જ રાજ્યના દીવાન અન્તરાય પટણીએ ૨૩-૧૦-૪૨થી એક માસ સુધી શહેર ભાવનગર મ્યુનિ.ની દુધમાં અને શહેર ભાવનગર મ્યુનિ.ની દુધની આસપાસ આઠ માઈલની અંદર કોઈપણ સ્થળે જાબા, સરધસ કે પ્રભાતઝેરી કાદવાની તેમજ પાંચ અથવા પાંચથી વધારે માણસોની મંડળાને જાહેર કે ખાતગી સ્થળે બેગાં થવા પર પ્રતિઅંધ મૂક્યો.¹³ આ પ્રતિઅંધ પઢી લડત થાડી મંદ પડી. આમ છતાં નાનામોટા બનાવો ચાલુ રહ્યા હતા.

આ જ રીતે પાલીતાણા રાજ્યમાં પણ 'હિન્હ છોડો ચળવળ' માં પ્રજાએ મહુત્વનો ભાગ ભજ્યો હતો. સભા-સરધસ અને પ્રભાત-કૃરીએ દ્વારા ખ્રિશ્ચ રાજ્યનો વિરોધ કરવામાં આવ્યો. જેના દારણે પાલીતાણા રાજ્યે શ્રી શંભુલાઈ ત્રિવેદી અને ચારોડિયાવાળા શ્રી વલ્લભભાઈ પટેલની ધરપકડ કરી હતી. આ જ રીતે મહુવા, ઓટાં વગેરે સ્થળોએ પણ સભાએ ભરવામાં આવી અને સરધસો દાઢવામાં આવ્યાં. અદ્ભુતો, શાળાએ અને દુષ્ટનો પર પિકેટીંગના કાર્યક્રમોનું આયોજન પણ થયું હતું.

(૨) રાજકોટમાં '૪૨ની ચળવળ :

૬ ઓગસ્ટથી જ રાજકોટમાં પણ '૪૨ની ચળવળ શરૂ થઈ. રાજકોટમાં ૧૬૩૮માં થયેલ 'રાજકોટ સત્યાગ્રહ' નિર્ણય જવા છતાં તેના પરિણામે આવેલ રાષ્ટ્રીય જગૃતિનો લાભ ૧૬૪૨ની ચળવળને મળ્યો. રાજકોટ સત્યાગ્રહમાં ભાગ લેનાર મોટા ભાગના નેતાઓએ ૧૬૪૨ની ચળવળમાં ઝંપલાવ્યું અને મહુત્વનો ભાગ પણ ભજ્યો હતો. '૪૨ની લડતની શરૂઆત થતાં જ રાજકોટ શહેર સભા-સરધસ અને પિકેટીંગના કાર્યક્રમોથી જીવંત બની ગયું. ૬ ઓગસ્ટના રોજ રાજકોટમાં એક વિશાળ જહેરસભાનું આયોજન થયું. આ સભાને શ્રી જેઠાલાલ જેધીએ સંભોધી. તેમણે જહેરમાં સરકારનાં કૃત્યોની આધ્રી ટીકા કરી. આને કારણે સભાના અંતે શ્રી જેઠાલાલ જેધીની ધરપકડ કરવામાં આવી. તેમને પ્રથમ રાજકોટ અને પછી સરવારની જેલમાં રાખવામાં આવ્યાં. ૧૪ આ પછી તુરત લડતના ખીંડ આગેવાન શ્રી ઉછંગરાગ ટેબરની પણ ધરપકડ કરવામાં આવી. ટેબરલાઈ અને શ્રી જેઠાલાલના ધરપકડ પછી લડતનો દોર શ્રી જ્યંતીલાલ માલધારી, શ્રી ઓધવળ ડાલ્ખાલાઈ અને શ્રી જયસુખલાલ શાહ પાસે આવ્યો. તેમણે લડતનું નેતૃત્વ સંભાળી લઈ પ્રજાને વિવિધ કાર્યક્રમો આપવા માયાં. વિદ્યાર્થીઓએ શાળા-કોલેજનો ત્યાગ કરી છડતાલો પાડી. આ ઉપરાંત મિલો અને કારખાનાંએ પર પિકેટીંગના કાર્યક્રમો ચોણ્યા, જે

મિલો. અને કારખાનાંઓ સરકારના યુદ્ધકાર્યમાં સહાયકૃપ વરતુંનોનું ઉત્પાદન કરતાં હતાં, તે બંધ કરવા તેની સામે સલા-સરધસ અને પિકેટીંગના કાર્યક્રમો યોજનાં^{૧૫} પરિણામે કારખાનાંઓ બંધ થઈ ગયાં. આવા જલદ કાર્યક્રમોને કારણે શ્રી ઓધવજુ ડાલ્ચાલાઈ, શ્રી જ્યસુખલાલ શાહ અને શ્રી છગનભાઈ જેઠીની ધરપકડો થઈ. નેતાઓની ધરપકડોના વિરોધમાં પ્રણાયે હડતાલો પાડી, સલાએ ભરી અને સરધસો કાઢ્યાં. આ સલાઓમાં પાંચસેથી એક હજાર જેટલા માણસેની હાજરી રહેતી. નેતાઓની ધરપકડ પછી પણ પિકેટીંગના કાર્યક્રમો ચાલુ રહ્યા હતાં. જેકે ધીમે ધીમે પ્રણાના આ ઉત્સાહમાં ઓટ આવવા લાગી હતી. આમ હતાં બીજુ બાજુ ચાલી રહેલી ભાંગફેડ-પ્રવૃત્તિને કારણે લડતમાં નવા પ્રકટણોનો ઉમેરો થઈ રહ્યો હતો.

(૩) અમરેલીમાં '૪૨ની ચળવળ :

ઇ. સ. ૧૯૪૨ની "હિન્દ છોડો"ની લડત આવી એટલે વડોદરા રાજ્યના ત્રણે પ્રાંતો સાથે અમરેલીએ લડતમાં સંક્રિય લાગ લીધો. પ્રિયશ ભારતમાં આગેવાનોની ધરપકડ થઈ. ગાંધીજીની ધરપકડના સમાચાર અમરેલીમાં પહોંચતા જ લડતે ઉચ્ચ સ્વરૂપ ધારણ હ્યું. વિદ્યાર્થીઓએ શાળાઓનો ત્યાગ હર્યો. અમરેલીના કેટલાં અગ્રગણ્ય કાર્યક્રમો હાવાલાઈ સંધ્વી, ભગનલાલ મેધજુ, ઓધડલાઈ જીવાલાઈ, લાલુભાઈ જમનાદાસ, દારકાદાસ મોહનભાઈ, નરોતમ શિવશંકર અને નિલોવનદાસ પરમાનંદે લડતમાં મુખ્ય લાગ લાન્યો.

આ તમામ નેતાઓ ગાંધીજીની ધરપકડ થતાં ટાવર પાસે એકત્રિત થયા, અને હડતાલનું એલાન આપ્યું. આ પછી શહેરના જુદા જુદા લાગોમાં સલાઓ મળી, જેમાં ઉપરોક્ત નેતાઓએ સલાઓમાં હાજર રહીને લડતમાં જેડાવા પ્રણને સંઝોધન હ્યું. આ સલાઓમાં લગભગ એક હજારથી વધુ માણસેને લાગ લીધો. 'હિન્દ છોડો', 'દરેંગે યા મરેંગે'નાં સુત્રો સલાઓમાં ગુંજ ઊછ્યાં. આ ચળવળમાં વિદ્યાર્થીઓ શાળા-કોલેજેનો ત્યાગ હરી લડતમાં જેડાયાં.

પોરટ તથા એકીગ્રાહ ઓફિસને દોકોના ટોળાંગે તુલસાન કર્યું તથા હલેછ્ટ્રોકના વાયરો તોડવાનો પ્રયાસ પણ થયો હતો।^{૧૬}

આ પ્રવૃત્તિના પરિણામને તા. ૨૬-૮-૧૯૪૨ના રોજ પ્રજાના નેતા શ્રી જગળુવનહાસ નારણુહાસ મહેતાની ધરપક્ષ કરવામાં આવી. તેમની ધરપક્ષથી નેતાઓમાં અને પ્રજામાં ઉશ્કેરાટ ઉત્પન્ત થયો. શ્રી જગળુવનહાસ મહેતાની ધરપક્ષ કરી, તેમને નાના માચિયાળા મુદ્દામે લઈ જવામાં આવ્યા.^{૧૭} એ વખતે ઠાકોરભાઈ દેસાઈએ એવું જાહેર-નામું બહાર પાડ્યું કે, રાજકીય ચળવળ કરનાર નેતાઓને આસપાસના ગામડાંએ તથા અન્ય કોઈએ સહાય ન કરવી. આમ છતાં ચળવળને સંક્રિય બનાવવા અને કેંચ્રેસ મહાસમિતિનો સંદેશો ગામડાંએ સુધી પહોંચાડવામાં મોહનલાલ વીરજુભાઈ પટેલ, મગનભાઈ કોરડિયા અને હરિલાલ સંધવી મોટા આંદડિયા મુદ્દામે ગયા હતા. પરંતુ ગામના ચોરે સહદાર આપવા કોઈ માણુસ હાજર ન હતો. આમ તેમને અસહદાર ભણતાં ત્યાંથી તેઓ પાછા ફર્યા. ખીને હિવસે તેઓ વરસડા મુદ્દામે ગયા. ત્યાં પણ એમ જ બન્યું. તેમના આ કાર્યને લાઘે વળતે હિવસે મગનભાઈ કોરડિયાની ધરપક્ષ કરવામાં આવી. તેમના ઉપર એવો આરોપ મૂકવામાં આવ્યો કે તેઓ અમરેલીની પ્રજાને રાજકોટ જાઈ બિનિશ રેસિડેન્સીની ઓફિસ પર હલ્લો કરવા ઉશ્કેરે છે. શ્રી મગનભાઈની ધરપક્ષ થયા પછી તેમના પર કેસ ચાલ્યો. અને તેમને એ વર્ષની સખત કેદની સજી અને ૨૦૦૦ રૂપિયા દંડ થયો. અને દંડ ન ભરતાં દંડ પેઠે તેમના ધરેણું જોતે કરવામાં આવ્યાં હતાં, પણ પાછળથી દંડ રહ કરવામાં આવ્યો હતો.^{૧૮}

મગનભાઈ કોરડિયાની ધરપક્ષ થતાં પ્રજાના નેતાઓ વધુ ઉશ્કેરાયા. અને તેના વિરોધમાં વધુ સંક્રિય કાર્ય કરવા લાગ્યા. એ સુજણ ફરીવાર એટ કૂચ ગામડાંએમાં યોજવાનું નક્કી થયું. ડો. હરિપ્રસાદ ભટ્ટના આગેવાની નાચે તે કૂચ યોજવામાં આવી. આ કૂચમાં વલલભાસ ઢામોડી તથા અન્ય આગેવાનોએ સાથ આપ્યો.

જણિયા મુક્તામેથા એ કૂચ જ્યારે સણોસરા આવી તારે હરિલાલ સંધરીએ તેનું અલિવાહન કર્યું. ગામના લોકોએ કૂચના આગેવાનોને કોઈ જ સહૃદાર આપ્યો ન હતો. માત્ર સણોસરાના એક જ ભાઈએ તેમનું સ્વાગત કર્યું. કારણું ગામમાં પોલીયનો સાંત ખંડાસ્ત હતો. આમ છતાં કૂચમાં જોડાયેલ ભાઈએ સણોસરાના ચોરા પર એકત્રિત થયા. હરિલાલ સંધરીએ લડત સંખાંથી માહિતી આપી અને લડતમાં ઉત્સાહથી સહિય રીતે ભાગ લેવા જણાવ્યું. બીજા દિવસે કૂચ મોટા લંડારિયા જવા નીછળા.^{૧૬} પરંતુ આ કૂચને અટકાવવા પોકીસે કૂચમાં જોડાયેલ તમામ વ્યક્તિઓના ધરપદ કરી અને તેમને જેલમાં પૂરવામાં આવ્યા. આમ આ કૂચના નેતા ડૉ. હરિપ્રસાદભાઈની ધરપદ થઈ. આ સમયે શ્રી મગનભાઈ પણ જેલમાં જ હતા. તેમને રાજકીય કેદી તરીકે રાખવામાં આવ્યા ન હતા. આથી તેમણે તેના વિરોધમાં ૧૫ દિવસના ઉપવાસ કર્યા. અંતે આ નવા આવેલા કેદીએ સાથે તેમને પણ રાજકીય કેદી તરીકેનું સ્થાન આપવામાં આવ્યું.

આમ કૂચના આગેવાન ડૉ. હરિપ્રસાદભાઈને પણ જેલમાં પૂરવામાં આવ્યા. પરંતુ લડતના સેનાનીએ એમ થાકે તેમ ન હતા. આથી એક બીજુ કૂચ જેઠાલાલ ગાંધી અને જગુભાઈ સંધરીની આગેવાની સાથે નીછળા. આ કૂચ અમરેલીમાંથી ગામડાંઓમાં ફરતી ફરતી વાંદિયા મુક્તામે આવી પહોંચી. હરિલાલ સંધરી તથા અન્ય કાર્યકરાએ તેમનું વાંકિયામાં સ્વાગત કર્યું. વાંકિયા ગામે પણ આ સમયે સારો સહૃદાર આપ્યો. વાંકિયાના ચોરામાં એક જહેરસભા ભરવામાં આવી. તેમાં જુદા જુદા નેતાએ તથા હરિલાલ સંધરીએ લોકોને લડતનું સ્વરૂપ સમજાવ્યું. બીજા દિવસે સવારના કૂચ તરવડા જવા નીછળા. અને તરવડાથી તેઓ પાણી અમરેલી આવ્યા.^{૨૦} આમજનોને કૂચના સેનાનીએને સહૃદાર આપતાં અટકાવવા પોલીસ સતત પ્રયાસ કરતી હતી, પરંતુ કેટલેં અંશે તેમાં તેમને નિષ્ણળતા જ મળી હતી.

કુચમાંથી પાછા ફરેલા નેતાઓએ અમરેલી આવ્યા પણી મહાતોતી દીવાલો પર સૂત્રો લખવા માંથ્યાં. પોલીસ આ સૂત્રો ભૂંસતી અને સેનાનીઓ તેમની નજર ચૂક્ણા ફરીવાર સૂત્રો લખી નાંખતા. ^૧

હવે લડતનું સુદ્ધાન હરિલાલ સંઘર્ષના હાથમાં હતું. તેઓ આ જવાખારી બરાઅર પૂર્ણ કરવા સક્રિય બન્યા. આ સમયે એક સાઈકલોસ્ટાઈલ્ડ પત્રિકા બહાર પાડવામાં આવતી, જેમાં લડતના પૂરા સમાચારો આપવામાં આવતા. પોલીસે આ પત્રિકાઓ મેળવવા ધણું પ્રયાસો કર્યા પણ તેમાં તેમને નિઝળતા મળી હતી.

આ સમયે સરકાર કેટલાં આગેવાન કાર્યક્રોને લાલચ અને ધમકી આપી લડતથી દૂર રાખવાનો પ્રયાસ કરતી હતી. તેમના આ પ્રયાસમાં તેમને સફળતા મળી. પ્રણ મંડળના આગેવાન કાર્યક્ર શ્રી ઓધડલાઈ જીવાલાઈ સરકારને સહકાર આપવા તૈયાર થયા. આ વાતની જણે હરિલાલ સંઘર્ષને થતાં તેમણે લલ્લુલાઈ શેડ સાથે આની ચર્ચાવિચારણા કરી. ચર્ચાને અંતે ઓધડલાઈને સમજવવાનું નક્કી થયું. ઓધડલાઈને સમજવવાનો ધણું પ્રયાસ થયો પણ તે માન્યા નહીં. અંતે લડતના નેતા-સરકાર તરીકે હરિલાઈ સંઘર્ષને ઓધડલાઈના ધર સામે ઉપવાસ પર જિતરવાનો નિર્ણય કર્યો. ^૨ ખીજ દ્વિસે સવારે હરિલાઈ સંઘર્ષ, જગુલાઈ સંઘર્ષ, પ્રાણુજીવનદાસ પારેખ - એ ત્રણે જણ્ણા ઉપવાસ પર જિતર્યા. તારાએન દોશીઓ આ ઉપવાસની સહાનુભૂતિમાં ધરે ઉપવાસ કર્યા. શ્રી ઓધડલાઈએ પોલીસની સહાય લીધી હતી. આથી પોલીસે આ ત્રણેની ફરતે કોઈન કરી રાખ્યા હતી. આ બનાવને લાઘે ગામનું વાતાવરણ ઉચ્ચ બન્યું. વેપારીઓએ ઓધડલાઈનો અદ્ધિકાર કર્યો તથા વિદ્યાર્થીઓ ઓધડલાઈ વિરુદ્ધ સૂત્રો પોકારવા લાગ્યા. ત્રણે દ્વિસ સુધી આ ચાલ્યું. ત્રણે દ્વિસ શહેરમાં જહેર સભા રાત્રે લરાતી. તેમાં ઓધડલાઈના કૃત્ય અદ્ધિકારી-ટિપ્પણી ચાલતી. ખીજ દ્વિસે યુવાનોએ ઓધડલાઈની દુષ્ટાન સામે સૂત્રો પોકાર્યા. તેમાંથી એક યુવાન કાર્યક્ર શ્રી નગીનલાઈ પારેખને પછી ઓધડલાઈએ ખૂબ જ માર માર્યો. આ બનાવની

જાણુ ઉપવાસના સ્થળે થતાં ત્રણે નેતાઓ દુઃકાને દોડી ગયા અને લાઈઓને છોડાવ્યા, અને દુઃકાન પાસે જ એસી ગયા. ઓધડલાઈએ પોલીસ ખાતાને ખરાર આપી. આથી ડી. એસ. પી. અને સૂર્યા સાહેબ તથા નેતા મોહનલાલ વીરભાઈ પટેલ બનાવ સ્થળે આવ્યા, અને ત્રણે નેતાઓને ઉપવાસ સ્થળે જવા કર્યું તથા ટોળાને વિઘેરી નાખવામાં આવ્યું. અંતે લલ્લુલાઈ રોઠે ઓધડલાઈ સાથે સમાધાન કર્યું અને ત્રણે યે ઉપવાસ છોડ્યા.

આ જ અરસામાં જેઠાલાલ ગાંધીની આગેવાની નીચે નીછેલ દુઃકાની ધરપકડ કરવામાં આવી, જેમાં ગૌરીશંકર વાસ પણ હતા. અને તેમને પણ જેલમાં પૂરવામાં આવ્યા.

ઉપરોક્ત સેનાનીઓની ધરપકડના વિરોધમાં એક સલા લરવામાં આવી, જેમાં શ્રી હરિલાલ સંઘરીએ વ્યાખ્યાન આપ્યું. આ પણ સલા વિઘેરાઈ ગઈ. પણ એ જ રાત્રે બાર વાગ્યે ૨૮-૧૧-૪૨ના-રોજ હરિલાલ સંઘરીની તેમના ધરેથી ધરપકડ કરવામાં આવી. એડીંગ સાથે તેમને જેલમાં લઈ જવામાં આવ્યા. તેમને ૧૫ દિવસ સુંધી રીમાંડ પર રાખ્યા. અંતે તેમના પર ડેસ ચાલ્યો. તેમને ૩ માસની સજ અને ૫૦ રૂપિયા દંડ થયો. દંડન ભરે તો હસ દિવસ વધારે જેલની સજ ભોગવળી. આમ તા. ૩-૧૨-૧૯૪૨ના રોજ તેમને સજ થઈ.^{૨૩}

દરમ્યાન શ્રી હરિપ્રસાદ ભટ્ટની જે દુઃકાન જેલમાં હતી તેને વડોદરા મોશ્લવામાં આવી. તેમની જગ્યાએ હરિલાલ સંઘરીને રાખવામાં આવ્યા. આ સમયે નરસિંહહાસ ગોંધિયા ચલાળામાં ગેરકાયદેસર પત્રિકા વહેંચતા પકડાયા હતા^{૨૪} તેઓ તથા જેઠાલાલ ગાંધી, જગુલાઈ, ગૌરીશંકર અને લાભશંકર નિવેદી વગેરે તેમની સાથે જેલમાં હતા. હરિલાલ સંઘરી, જગુલાઈ અને ગૌરીશંકર વાસને એક જ ટોટડીમાં રાખવામાં આવ્યા હતા.

આમ છતાં એગસ્ટ-૧૯૪૨થી જુલાઈ ૧૯૪૩ સુધી ચળવળની અસર અમરેલીમાં રહી હતી. આ તમામ સમય દરમ્યાન સલા-

સરધસો, પ્રભાતફેરીઓ અને હડતાલો ચાલુ રહી હતી. આ ઉપરાંત અમરેલી જિલ્લાનાં ગામોમાં હામનગર, ધારી, ચલાળા, દારકા, ખાંબા વગેરે સ્થળોએ પણ જાજેર સલાગોથી માંડીને પ્રભાતફેરીઓ સુધીની ચળવળો ચાલુ રહી હતી.

આ ચળવળને પ્રજમંડળ અને તેના સ્થાનિક નેતાઓને પણ સારો ટેકો મળ્યો હતો. પ્રજમંડળ રાષ્ટ્રીય પક્ષ તરફથી હવેદી ચોકમાં એક સલા ભરવામાં આવી હતી. તેમાં ૫૦ વ્યક્તિઓએ ભાગ લાધ્યા હતો. આ વ્યક્તિઓમાં લાલશંકર ત્રિવેદી, ડે. હરિપ્રસાદ ભટ્ટ, જગુભાઈ કાળીદાસ, શંકરભાઈ પસાભાઈ અમીન, દિનેશચંદ્ર મણીતી, જવેરભાઈ પટેલ વગેરે નેતાઓએ હાજરી આપી હતી. આ સલાનું આયોજન ૮-૭-'૪૩ના રોજ થયું હતું. આ સમયે મોટા ભાગના નેતાઓને જેલમાંથી મુક્તિ મળી ન હતી, સલાની શરૂઆતમાં શ્રી જગુભાઈ કાળીદાસે ભાષણ કર્યું. તેમણે કર્યું હતું કે, “ભાઈઓ અને બહેનો, તમોને ખાર નહિ હોય કે આજે લાંબા વખતે સલા રાખવાનું કારણ શું છે? સરકારે ગાંધીજી અને દેશના એની નેતાઓને પછીને જેલમાં રાખ્યા છે, પરંતુ અંગેજ સરકારે દેશની અંદર ને જુલમો કર્યા છે તે આપણાથી સહન કરી શકાય તેમ નથી. જેમ હરિયાની અંદર ભરતી અને ઓટ આવે છે, તેમ લડતનું કામ ચાલે છે. ચલાળાના નરસિંહભાઈ તેમજ અમરેલીવાળા વલ્લભભાસ તથા વાંદ્રિયાના નરભેશંકર પાણેરીને જેલમાં પૂર્યા છે. તેઓ કોઈ ચોર-ડાડુ નથી. તે દેશ માટે જેલમાં ગયા છે. તેમને હાથમાં હાથડી નાખી દોરડાં બાંધ્યા છે. અમરેલીમાં ને પોલીસ રાજ્ય અને ફેઝિદારી રાજ્ય ચાલે છે, તેની હકીકત મારે તેમને કહેવાની છે. પણ શંકરભાઈ પોતાની હકીકત કહેશે, પછી હું તે કહીશ.”^{૨૫}

આ સલામાં આશરે ૨૦ - ૨૫ મહિલાઓ અને ૪૦ - ૪૫ છાટરાંઓ હાજર હતાં. સલા લગભગ ૬ - ૩૦ વાગ્યે શરૂ થઈ અને સાત વાગ્યે ‘વંદેમાતરમ्’ના ગીતથી પૂરી થઈ હતી.

આ જ રીતે એ જ હિવસે રાત્રે ૧૦-૩૦ વાગ્યે ગાંધીચોટમાં એક ખીજુ સલા ભરાઈ હતી. આ સલામાં વડોદરાના શંક્રભાઈએ ભાપણ કથું હતું. જગુલાઈ કાળાદાસે પણ ઉપરોક્ત મુજાહનું ભાપણ કથું હતું. આ સલામાં પણ લાભશંક્રભાઈ, દરિપ્રસાદભાઈ ભટ, જગુલાઈ કાળાદાસ, શંક્રભાઈ, ગોવિંદભાઈ મદાતી. પસાભાઈ ભાઈલાલભાઈ અમીન, જવેરભાઈ પટેલ, દિનેશચંદ્ર મદાતી વગેરેએ હાજરી આપી હતી. સલાનું કાર્ય લગભગ ૧૧ વાગ્યે પૂરું થયું હતું.

આ સલામાં ૨૦-૨૫ પુરુષો તથા સ્ત્રી-આળકો મળાને ૪૦-૪૫ માણુસો હાજર હતાં. ૨૬

(૪) પોરણંદરમાં '૪૨ની ચળવળ :

૧૯૪૨માં પોરણંદરની પ્રજા ભીપણ મોંઘવારીમાં સઅડતી હતી. જીવન-જરૂરિયાતની વસ્તુ જેવી કે ખાંડ, ધાસલેટ વગેરેનો એકહૃદ્યુ વેપાર રાજ્યની પૂરી હંક્યો ચાલતો હતો. જેથી કાન્દિયાવાડનાં ખીન્ઝ રાજ્યો કરતાં ખાંડ, ધાસલેટ, પોરણંદરમાં મોંઘાં મળતાં હતાં. વળી વિશ્વયુદ્ધમાં ખ્રિસ્તીશ સરકારને મહા કરવામાં પોરણંદર રાજ્યએ મહત્વનો ભાગ ભજવ્યો હતો. વહુણેાની ખરીદી, મહારાણા મિલનું કાપડ, સ્વસ્તિદે મીલની હોકીયરી, પોરણંદરનું પ્રાય્યાત ધી, સિમેન્ટ અને મીઠું, પુરાણારમાં ખ્રિસ્તીશ સરકારની સહાયમાં રાજ્ય દારા મોંઘવામાં આવતાં હતાં.

પોરણંદર રાજ્યની જોહુકમી અને અનિષ્ટો સામે લડત આપવા ૧૯૪૮માં યુવદ્દ સંધ નામની સંસ્થા સ્થાપવામાં આવી હતી. આ જ સંસ્થાને ૧૯૪૨ની લડતમાં પુનઃ સંગઠિત કરી પ્રજાએ રાજ્યની સામે લડત આપી હતી. ૬ ઓગસ્ટ ૧૯૪૨ના રોજ મુખ્યમાં નેતાઓની ધરપકડને કારણે પોરણંદર રાજ્યની પ્રજામાં અસરોપ વધ્યો. યુવદ્દ સંધના કાર્યકરોએ ખ્રિસ્તીશ શાસકોને સહાય કરતા દરેક કાર્યનો અદ્ધિકાર કરવાનું પ્રજાનો એલાન આપ્યું. આ માટે યુવદ્દ સંધે સલા-સરધસો, પ્રલાતદેરીઓ, પનિકાઓ દારા પ્રજા-જાગૃતિનો કાર્યક્રમ

અમલમાં મૂઠથો હતો. યુવકસંધના આ કાર્યક્રમોમાં પ્રણાયે પણ ઉત્સાહથી સહદીર આપ્યો. ૨૬-૮-૧૯૪૨ના રોજ શેડ નાનજી કાલીદાસે પોતાને ખંગલે એક લબ્ધ પાર્ટીનું આપ્યોજન કર્યું. તેમાં યુવકસંધના કાર્યક્રોને પણ ઓલાવી તેમને આંદોલન સંકેર્તી લેવા સમજાવવામાં આવ્યા. પરંતુ યુવકસંધના કાર્યક્રોએ લડત ચાલુ રાખવાનો પોતાનો મજુમ નિર્ધાર જહેર કર્યો. એ પણી શેડ નાનજી કાલીદાસે ‘શહેરીજન સલા’ ઓલાવી. તેમાં જુદી જુદી જાતિના સભ્યોને નિમંત્રણ આપ્યું અને યુવકસંધનાં આંદોલનને ટેકો ન આપવા બધાને સમજાવ્યા. કારણેકે આંદોલનથી શહેરની શાંતિ જેખમારો તેવી હ્લીલ તેમણે કરી. પરંતુ યુવકસંધના કાર્યક્રમો અહિસંક હતા, તેથી શાંતિપૂર્ણ માર્ગ અહિસંક લડત યુવક સંઘે ચાલુ રાખ્યા. પરંતુ તે સામે શહેરીજન સલાના આગેવાનોએ વિરોધ કર્યો. છતાં આંદોલન ચાલુ રહ્યું. આથી શહેરીજન સલાના આગેવાનોએ મુસ્લિમ લીગને યુવકસંધની પ્રવૃત્તિ બંધ કરવા રાજ્યને અરજી કરવાનું કર્યું. પરંતુ મુસ્લિમ લીગ શહેરી-બંધ પ્રારંભ કરતી રાજ્યને અરજી કરવાનું કર્યું. આમ તા. ૧૮-૮-૧૯૪૨ મુધી શહેરીજન સલા અને યુવકસંધ વચ્ચે રાજ્યાનું ચાલુ રહ્યો. આ સમયે વિદ્યાર્થીઓએ પણ રાજ્યીય જગ્યાતિમાં સંક્રિય ભાગ ભજવ્યો હતો. પોરખંદરના વિદ્યાર્થીઓને ૧૯૪૨ની ચળવળમાં સામેલ થવા હતો. પોરખંદરના શિક્ષણાધિકારી શ્રી છાટાલાલ માંકડ હતા. શ્રી પ્રોત્સાહિત કરનાર શિક્ષણાધિકારી શ્રી છાટાલાલ માંકડ હતા. શ્રી માંકડ પોતાનાં ભાપણોમાં વિદ્યાર્થીને રાજ્યીય લડતમાં જીપલાવવા હાલ કરી હતી અને તેથી કેટલાક વાલીઓએ માંકડના આ પ્રયાસોને વણોડી ટાઢ્યા હતા. પરંતુ વિદ્યાર્થીઓએ શ્રી માંકડના પ્રોત્સાહનથી સારી સંખ્યામાં લડતમાં ભાગ લીધો હતો.

ભારતની મિલો ચળવળને કારણે જ્યારે બંધ પડી હતી ત્યારે પોરખંદરની મહારાણા મિલ અંગ્રેજ સરકારને યુદ્ધ-ઉપયોગી કાપડ પૂરું પાડતી હતી. ઉત્ત થી વધુ ટકા માત્ર અંગ્રેજોને આ મિલ દ્વારા મળતો હતો. આથી યુવકસંઘે આ મિલ બંધ કરાવવા આંદોલન દ્વારા સંક્રિય પ્રયાસો શરૂ કર્યા. તેમાં યુવકસંઘને સફળતા ન મળી.

આથી યુવકસંધના કાર્યક્રમો ખારવાળોને પોતાનાં વહાણો આપવા કે વહાણો પર માલ ચૂંકવવાના કાર્યને થંભાવી હીધું. આમ મહારાણા મિલના કાપડથી લહાયેલું કોઈ વહાણ પોરખંદરની ખાડીમાંથી બહાર નીછળા શક્યું નહીં. આ ઉપરાંત યુવકસંધના પ્રયાસોથી મિલનો માલ ઉપાડનાર ગાડાવાળાઓ અને મજૂરોએ પણ માલને હાથ લગાડવાની ના પાડી દીધી. યુવકસંધના આ આંદોલનને અટકાવવા પોરખંદરની શહેરીજન સલા અને મહારાણા સાહેયે ઘણું પ્રયાસો કર્યા, પરંતુ તેમાં તેમને કોઈ સહિતા મળી નહીં.

અંતે રાજ્યે હમનનો માર્ગ અપનાવો. મહારાણા સાહેયે શહેરીજન સલા સાથે ચર્ચા કરીને શ્રી હરભજનદાસ વેદળ (યુવકસંધના પ્રમુખ), શ્રી ધાનિતલાલ પ્રોફ્ઝર, શ્રી મથુરાદાસ ભૂપ્તા અને શ્રી નગીનદાસ મોદીની ધરપકડ કરીને તેમને અંજલ્યે સ્થળે લઈ ગયા. તા. ૨૪-૬-૪૨ના રોજ આગેવાનોની ધરપકડના સમાચાર વાયુવેગે રાજ્યમાં પ્રસરી ગયા. આગેવાનોની ધરપકડો થઈ છતાં આંદોલન ચાલુ રહ્યું. હવે આંદોલનની આગેવાની પ્રણાયે લીધી. વિદ્યાર્થીઓ, વેપારીઓ, કાર્યકરો વગેરે એકત્રિત થયા અને વિશાળ સરધસ નીકળ્યું. સરધસે શાંતિથી કૂચ કરી, અને ન્યાયની માંગણી કરવા શહેરના મુખ્ય માર્ગોએ થઈ મહેલે પહોંચ્યું. મહેલે પહોંચ્યી તેમણે આગેવાનોને છોડી મૂકવા મહારાણાને વિનંતી કરી. પરંતુ મહારાણા સાહેયના એક ઈશારે તેમની હનુમાન સેનાએ પ્રણ ઉપર પથ્થરમારો શરૂ કર્યો. આથી વિનંતી કરવા આવેલી પ્રણ ઐખાડળા બની ગઈ. લગભગ ૫,૦૦૦ની માનવમેહની ઉપર લાડીએ અને ખંધૂકોના કુંદા વીજાયાં. આને કારણે શહેરમાં લય અને ત્રાસનું વાતાવરણ સ્થાપિત થઈ ગયું.

મહારાણા સાહેયે પકડેલા પ્રણના ચારે કાર્યક્રમો પર ખૂબ જ અત્યાચાર ગુજરાયો. મારને કારણે શ્રી મથુરાદાસ ભૂપ્તાને આંતરડા ઉપર ધળ થઈ દુતી. આંતરડું નાચે જિતરી જવાયી સારણની બિમારી થઈ. પરિણામે એ માસ તેમને પથારીવશ રહેવું પડેલું. શ્રી વેણીશંકર

વાસુ, શ્રી કાંતિલાલ ઓફરને મારને કારણે શરીરમાં લોહીની ગાંધો
જામી ગઈ હતી. આંહોલન શાંત થતાં આ આગેવાનોને મુક્ત કરવામાં
આવ્યા હતા. ચળવળને કારણે લગભગ ૬૫ થી ૮૦ વર્ષ કાર્યકરોની
ધરપકડ કરવામાં આવી હતી. આમાંના મોટા ભાગના કાર્યકરોને તો
માત્ર શંકાના કારણે જ પક્ખ્યા હતા. આમ પોરણંદરમાં સંખ્યાખંધ
કાર્યકરો, યુવકો, વિદ્યાર્થીઓ અને સામાન્ય નાગરિકોએ ૧૯૪૨ની
લડતમાં ઉત્સાહથી ભાગ લીધો હતો. ^{૨૭}

: પાછોંધ :

- (૧) શ્રી જગુલાઈ પરીખની મુલાકાત
- (૨) ભાવનગર સમાચાર, સાપેતાહિંદ, ભાવનગર, ૧૫ ઓગસ્ટ
૧૯૪૨, પૃ. ૧૬
- (૩) શ્રી વજુલાઈ શાહની મુલાકાત.
- (૪) શ્રી બાખુલાઈ શાહની મુલાકાત
- (૫) શ્રી જગુલાઈ પરીખની મુલાકાત
- (૬) શ્રી જગુલાઈ પરીખની મુલાકાત
- (૭) ભાવનગર સમાચાર, સાપેતાહિંદ, ભાવનગર, ૧૫મી ઓગસ્ટ
૧૯૪૨, પૃ. ૬
- (૮) એજન, ૩૧ ઓગસ્ટ ૧૯૪૨, પૃ. ૧૩
- (૯) એજન, ૩૧ એપ્રેલ ૧૯૪૨, પૃ. ૪
- (૧૦) શાહ, કાંતિલાલ, સૌરાષ્ટ્રમાં ગાંધીજી, પૃ. ૨૨૬
- (૧૧) એજન, પૃ. ૨૮૬
- (૧૨) ભાવનગર સમાચાર, સાપેતાહિંદ, ભાવનગર ૩૧ એપ્રેલ,
૧૯૪૨, પૃ. ૪
- (૧૩) (અ) ભાવનગર ગેજેટ, એપ્રેલ ૧૯૪૨
- (બ) ભાવનગર સમાચાર, ૩૧ એપ્રેલ ૧૯૪૨, પૃ. ૪

- (૧૪) શ્રી જોઠાલાલ જેણીની મુલાકાત
- (૧૫) શાલ, કાંતિલાલ, સૌરાષ્ટ્રમાં ગાંધીજી, પૃ. ૨૬૫
- (૧૬) મધ્યસ્થ દ્વારા ભાડાર, વડોદરા.
પોલીસ ફાઈલ નં. ૧૬, એગ્રામ ૧૯૪૨નો પોલીસ રીપોર્ટ.
- (૧૭) એજન, સર્કાર ૧૯૪૨નો પોલીસ રીપોર્ટ
- (૧૮) શ્રી અગનભાઈ હોરડિયાની મુલાકાત
- (૧૯) શ્રી દારિપ્રસાદ દારકાદાસ સંધારીની મુલાકાત
- (૨૦) એજન
- (૨૧) મધ્યસ્થ દ્વારા ભાડાર, વડોદરા,
પોલીસ ફાઈલ નં. ૧૬, સર્કાર, ૧૯૪૨નો પોલીસ રીપોર્ટ
- (૨૨) શ્રી દારિપ્રસાદ દારકાદાસ સંધારીની મુલાકાત
- (૨૩) એજન
- (૨૪) મધ્યસ્થ દ્વારા ભાડાર, વડોદરા, પોલીસ ફાઈલ નં. ૧૬.
જૂન-૧૯૪૩ નો પોલીસ રીપોર્ટ
- (૨૫) એજન
- (૨૬) એજન
- (૨૭) મધ્યસ્થ દ્વારા ભાડાર, રાજકોટ, પોરખંદર રાજ્યમાં ૧૯૪૨ની
લડતનો અહેવાલ.

૪

સૌરાષ્ટ્રમાં હિન્દુ એઠોની લડતમાં ભાંગડેં-પ્રવૃત્તિ

૧૯૪૨ની ચળવળમાં સૌરાષ્ટ્રના હેટલાં નેતાઓએ ભાંગડેં-પ્રવૃત્તિ દારા અંગે સરકારના શાસનને ઓરબી નાંખવાની પ્રવૃત્તિને પ્રાધાન્ય આપ્યું દત્તું. આ નેતાઓ ગાંધીજીના “દરેંગે થા મરેંગે” સૂતનો એવો અર્થ દરતા કે દરકોઈ સાધનો દારા અંગે સરકારને ભારતમાંથી ઉઝેડી નાંખવી. આ નેતાઓની એટ મિટીંગ વડોદરામાં ભળી હતી. નેમાં ગુજરાત અને સૌરાષ્ટ્રના નેતાઓ વચ્ચે ભાંગડેં-પ્રવૃત્તિ અંગે વિચારણા થઈ. આ મિટીંગમાં ભારતના કાંતિકારીઓ સાથે સંપર્કમાં રહીને સૌરાષ્ટ્ર અને ગુજરાતમાં ઉચ્ચ ભાંગડેં-પ્રવૃત્તિ દારા એજન વિશ્વયુદ્ધમાં પડેલ અંગે સરકારને ઓરબી નાંખીને ઉથલાવી દેવાનું નક્કી થયું. આ મિટીંગ પછી સૌરાષ્ટ્રમાં ભાંગડેં-પ્રવૃત્તિમાં રસ ધરાવતા ૪૦-૫૦ સેનાનીઓની એટ દુંડઠીની રચના થઈ. નેતે ‘કાંતિહળ’ નામ આપવામાં આવ્યું. આ દુંડઠીની એટ મિટીંગ ભાવનગરમાં ભળી. તેમાં નક્કી થયું કે સૌરાષ્ટ્રમાં યુદ્ધને મહેંદ્રિય કારખાનાં ઉડાડવા, રેલવે તંત્ર ઓરવાં, પુલો ઉડાડવા, મિલો ખંધ દરાવવી, પેટ્રોલના ડેપો ઉડાવવા, નવજીવાનોને જગાવત દરવા પ્રેરવા અને પ્રજામાં સરકાર વિરુદ્ધ ખણવો દરવો. દુંડઠીના ઉદેશો નક્કી થયા પછી દુંડઠીના નેતાઓને આ ઉદેશોને પૂર્ણ દરવા જુતા જુતા વિસ્તારો વાંદુંચવામાં આવ્યા. એ મુજબ પ્રેમયંહલાઈ શાઢ, ગુણવંતમાઈ પુરોલિત, જશુલાઈ મહેતાને ભાવનગર, મહુવા અને વલ્લભીપુરનો વિસ્તાર, શ્રી ભાગુલાઈ મુખને ઓટાહનો વિસ્તાર, શ્રી જયમલ્લ પરમાર, શ્રી નિરંજન વર્મા અને શ્રી કાંતિલાઈ ભાવજુલાઈ શાઢને રાજકોટનો વિસ્તાર, શ્રી વજુલાઈ વાસ, શ્રી અનતરાય

મહેતા, શ્રી જ્યસુખલાઈ શાહ, શ્રી ઘંસીલાલ, શ્રી ગણપતલાઈ, શ્રી રસિકલાઈ શાહ વગેરેને કુંડલા, ચુડા, વાંદાનેર અને જેતપુરનો વિસ્તાર સોંપવામાં આવ્યો, જ્યારે શ્રી રતુલાઈ અદાણીને જેરાવરનગરનો વિસ્તાર સોંપવામાં આવ્યો. આ તમામ ભાંગફોડ-પ્રવૃત્તિનું મુખ્ય મથક રાજકોટમાં રાખવાનું નક્કી થયું.

આ બધા ભાંગફોડની પ્રવૃત્તિમાં જેડાનાર નેતાઓમાં પણ એ મતો હતા. એક મત એવો હતો કે ભાંગફોડની પ્રવૃત્તિઓમાં પડનાર સેનાનીઓએ પોતાની પાસે શસ્ત્રો રાખવાં જોઈ એ નહીં. જ્યારે બીજે મત એવો હતો કે શસ્ત્રો રાખવાં; કારણું ભાંગફોડની પ્રવૃત્તિ કરતાં સમયે જે પોલીસનો બેટો થઈ જાય, તો પોલીસને ઉરાવવા માટે પણ હવામાં ધડાડા કરી બચી શકાય. આમાં નિરંજન વર્મા અને જ્યમલ્લ પરમાર હુથિયારો વસાવવાની તરફેણમાં હતા. સૌરાષ્ટ્રમાં હુથિયારોનું લાયસન્સ હોય, તો તે કશી મુશ્કેલી વગર મેળવી શકાય. પરંતુ ૧૯૪૨ની ચળવળ સમયે લાયસન્સ મેળવવું અશક્ય હતું. તે હિવસોમાં વગર લાયસન્સે હુથિયાર કંચ્છમાંથી મળી શકતાં હતાં. આથી નિરંજન વર્મા, જ્યમલ્લ પરમાર અને કાંતિલાલ કોન્ટ્રાક્ટર કંચ્છમાં ઊપડ્યા. ત્યાંથી મનગમતાં હુથિયારો લઈ પેટ ઊપર પાઠાઓ બાંધી તેમાં રિવેલવર ગોડવી ઊપર જડાં ક્ષ્યડાં પહેરી નણે જણા કંચ્છમાંથી રાજકોટ પાછા ફર્યા. આ પછી તો જશવંત મહેતા, ગુણવંત પુરોહિત વગેરે હુથિયાર-શોખીન સેનાનીઓ પણ હુથિયાર રાખવા લાગ્યા. આને કારણે કુંડીમાં ઊચ વિરોધ અને ચર્ચાઓ શરૂ થઈ. બન્ને વિચારો ધરાવતાં જૂથો વચ્ચે સમાધાન આવશ્યક હતું. કારણું આટલા નાના મુદ્દા ઊપર સંગઠન તૂટે તો ભાંગફોડ-પ્રવૃત્તિની આખી યોજના પર પાણી ફરી જાય. આથી બન્ને વિચારસરણી વચ્ચેનો માગ શોધી કાઢવામાં આવ્યો. એ મુજબ નક્કી થયું કે કુંડીના સભ્યોને હુથિયાર રાખવાની ખંચા થાય, તો રાખે. પણ હુથિયાર રાખનાર સભ્યોએ પ્રતિજ્ઞા લેવી કે કોઈપણ સંજેગોમાં કોઈના ઊપર તે હુથિયારનો ઊપરોગ કરશે નહીં. આ પ્રતિજ્ઞા લીધા પછી સભ્ય

૧) હથિયાર રાખી શકાશે. આમ હથિયાર રાખનાર સભ્યોએ ઉપર મુજબની પ્રતિજ્ઞા લીધી. આ પ્રતિજ્ઞાનું પાલન હથિયાર રાખનાર કુદ્ડીના દરેક સભ્યે ચુસ્ત રીતે સમગ્ર લડત દરમ્યાન ક્ષું હતું.

આમ કુદ્ડીના નીતિનિયમો અને વિસ્તારની વહેંચણી પણ દરેક કુદ્ડીના નેતાઓ પોતાના સેનાનીએ સાથે ભૂગર્ભમાં ચાલ્યા ગયા. હવે કુદ્ડીના સભ્યો એટખીજને ઓળખતા ન હતા. માત્ર પોતાને સાંપાયેલા કાર્યમાં તેઓ ગુંથાઈ ગયા.

(૧) રાજકોટ

રાજકોટ ભાંગડેડ-પ્રવર્તિનું મુખ્ય મથ્ય હતું. ભાંગડેડની સમગ્ર પ્રવર્તિનું આયોજન અને સંચાલન રાજકોટમાંથી થતું. કારણકે ભાંગડેડ-પ્રવર્તિ માટેનાં સાધનો રાજકોટની આંકડાવાડી અને મધાવાડીમાં સંતાડીને રાખવામાં આવતાં હતાં અને ૫૩૨ પડ્યે સૌરાષ્ટ્રનાં અન્ય મથડો પર તે પહોંચાડવામાં આવતાં. રાજકોટ રેવન એન્ડ કુંઠા. (રેવુલાઈની કંપની) પણ ભાંગડેડની પ્રવર્તિમાં સેનાનીએને મહા કરતી. રાજકોટના સેનાનીએને સંતાવા માટે મુખ્ય ત્રણ સ્થળો હતોં. એમાં આ કંપનીનું નામ પણ અગ્ર હતું. એ જ રીતે શ્રા ગી યુ. શાદના ઘરે પણ સેનાનીએ ઘણી વાર આશરો લેતા હતા. આમ રાજકોટ ભાંગડેડ-પ્રવર્તિના મુખ્ય મથ્ય તરીકે કાર્ય કરતું હતું.

૧૯૪૨ની ભાંગડેડ-પ્રવર્તિમાં રાજકોટ વિસ્તારના મુખ્ય એ સુનંધારો હતા : જ્યમલ્લ પરમાર અને નિરંજન વર્મા. તેઓની આગેવાની નીચે રાજકોટ અને તેની આસપાસના વિસ્તારમાં ભાંગડેડ-પ્રવર્તિ ઉચ્ચ રીતે ચાલતી હતી. આ બંને નેતાએ સર્વ પ્રથમ પ્રવર્તિમાં અનિવાર્ય એવા એંથી બનાવવાની કાર્યવાહી શરૂ કરી હતી. એંથી કેવી રીતે બનાવવા અને તે અંગેની કાચી સામગ્રી ક્ષયાંથી મળી શકે તેની તપાસ તેમણે શરૂ કરી. આ અંગે ૫૩૨ તમામ સાધન-સામગ્રી મેળવી એંથી બનાવવાનો પ્રથમ પ્રયાસ શ્રા જ્યાંતભાઈ માલધારીના મધાવાડીના મધાનમાં કરવામાં આવ્યો. આ પ્રયાસેમાં

ધામે ધામે સકુળતા . મળવા લાગી. એટલે નાનકદી પ્રયોગશાળાએ
મોટા કારખાનાનું સ્વરૂપ ધારણું હ્યું. ઓંબ તૈયાર થયો. એટલે તેનો
અખતરો કરવો જરૂરી બન્યો, કારણું ઓંબ ભૂક્ષયા પછી જે ખરા
સમયે તે ફાટે નહીં તો ચોજના પાછળ લિખેલ રહેમત પાણુભાં જય.
આથી તૈયાર થયેલા ઓંબનો. અખતરો. કરવાનું કામ ગુણવંતભાઈ
પુરોહિતને સોંપવામાં આવ્યું. ગુણવંતભાઈ ઓંબનો. અખતરો. કરવા
હેઠ રાજસ્થાનના શિહેરી નામક સ્થળે પહોંચ્યા. એ વખતે રેલવે
પુલો ઉપર સરકારનો કડક જાપો રહેતો હતો. આમ છતાં ગુણવંત-
ભાઈએ ઓંબનો સકુળ અખતરો કર્યા. જેના કારણે રાજસ્થાનના
પીઠ કાર્યકર શ્રી ગોકુળભાઈ ભણની ધરપકડ કરવામાં આવી. જ્યારે
ગુણવંતભાઈ આખાદ રીતે છટકીને પાછા આવ્યા. ^૨ ઓંબ ખરાખર
વિસ્કોટં બન્યો. છે, તેવો અલિપ્રાય ગુણવંતભાઈએ આગેવાનોને
જણાવ્યો. આથી એ જ પદ્ધતિથી ઓંબ બનાવવાનું ચાલુ રાખવામાં
આવ્યું. આ જ અરસામાં જમનગરથી જર્મન મેર્કિરના ડાયનેમાઈટની
મોટી પેટીઓનો જથ્યો. રાજકોટ મદાવાડીમાં આવી ગયો. હતો. આથી
નિરંજન વર્મા અને જયમલ્લ પરમારે સર્વ પ્રથમ આ ડાયનેમાઈટનો
ઉપયોગ કરવાનું નક્કી હ્યું. એ સુજાપ પુલ ઉડાડવાના કાર્યક્રમો
નક્કી હ્યાં. આ માટે રાજકોટ નજીદનો પુલ, વાંકાનેરનો મચ્છુનો
પુલ અને એટાં નજીદનો. એક પુલ, એમ ત્રણ પુલો ઉડાડવાનું નક્કી
થયું. આ માટેની તૈયારીએ કરવા શ્રી વજુલાઈ વાસને નિરંજન
વર્માએ રાજકોટ તેડાવ્યા.

સમગ્ર આયોજન થઈ ગયું. રાજકોટનો આજુનો પુલ ઉડાડવાનું
કાર્ય શ્રી કાંતિલાઈ બાવાલાઈ શાહને સોંપવામાં આવ્યું. આ અંગે
સંમૂર્ખ તૈયારીએ સાથે સેનાનીએ. એક રાત્રે પુલ ઉપર પહોંચ્યી
ગયા. જોલીસનો. સખત જાપો હતો. આમ છતાં ડાયનેમાઈટ
ગોડવવામાં આવ્યા. બધી ગોડવણ ખરાખર થઈ ગઈ. એટલે ડાઈને-
માઈટનું બટન હવાવવામાં આવ્યું. પણ ધડકો થયો. નહિ. બધા
સેનાનીએ. નવાઈ પામી એકખીલ સામે જોવા લાગ્યા. તપાસ કરતાં

જણવા મજું કે ડાયનોમાઈટ ફોડવા માટે એટરી ચાર્ન કરવામાં સકૃણતા ન મળતાં ધડકો થયો ન હતો. સેનાનીઓ તેમને મળેલી નિષ્ઠળતામાંથી માર્ગ શોધવા ગડમથલ કરતા હતા. ત્યાં જ પોલીસને આ કાવતરાની ગંધ આવી ગઈ. તેથી પુલની આસપાસ પોલીસ ફરી વળી. પોલીસની નજરથી બચવા સેનાનીઓ ભાગવા લાગ્યા. આમ છતાં એ સેનાનીઓની પોલીસે ધરપકડ કરી.

આ પછી રાજકોટ જિલ્લાના વાંકાતેરનો મચ્છુનો પુલ ઉડાડવાનું નક્કી કર્યું. અદી પણ પુલ ઉપર કંઈ ચોકી-પહેરો હતો. પરંતુ પુલ ઉપર લોડોની અવરન્નવર કાયમ રહેતી હોઈ, પુલ પાસે પહેંચવામાં સેનાનીઓને કોઈ ખાસ તકલીફ પડી નહીં. પ્રથમ દિવસે શ્રી રતુલાઈ બાસ, શ્રી ગુણવંતભાઈ ભટ્ટ વગેરે મિત્રો પુલનું બારીકાઈથી નિરીક્ષણ કરી આવ્યા. પછી એક રાતે મોડો જોઈ પુલ ઉપર બંધી ગોઠવણ કરવામાં આવી. નક્કી કરેલા સમયે ઘૂપા સ્થળેથી ડાઇને-માઈટને કરંટ આપવામાં આવ્યો, મોડો ધડકો થયો, પરંતુ પુલ જોકો નહીં. અલાર્મ, પુલને થોડું તુફસાન થયું. ધડકાને કારણે પુલની આસપાસ ચોકી કરતા પોલીસે ચમકી ગયા. પણ કુદીના તમામ સભ્યો સમયસર ભાગી ઘૂટવા. આથી કોઈ પકડાયું નહીં. પરંતુ પોલીસે પુલ ઉડાડવાના ગુનાસર એ નિર્દેખ યુવાનોની ધરપકડ કરી, તેમને સળ કરી.^૩ શ્રી ગુણવંતભાઈ પુરોહિતે આ સમય દરમિયાન રાજકોટની રેલવેની મેર્ચિન લાઈનના તારો કાપવાની ચોજના ધડી કાઢી. આ સમયે તેમની સાથે શ્રી રતુલાઈ અદ્દાણી પણ હતા. થાન અને દલડી વચ્ચેની લાઈન કાપવાનું નક્કી થયું. આ લાઈન પર કુલે ૧૭ વાયરો હતા. અને એ માઈનના વિસ્તારમાં કટીંગ કરવાનું નક્કી થયું. ગુણવંતભાઈએ મેલાંદેલાં કષ્પડાં પહેરી એટ દિવસ આ લાઈનનું ચેકીંગ કર્યું. પછી એક રાતે તેમણે અન્ય સેનાનીઓ સાથે આ તારોનું કટીંગ સકૃણતાથી કર્યું.

આ જ અરસામાં ધર્મેન્દ્ર ડેલેજની લેઝારેટરી સણગાવવાની ચોજના ધડકાઈ. આ ચોજનામાં જયમલલ પરમાર અને નિરંજન

વર્મનિ સફળતા મળો. ધર્મન્દ ક્રાલેજના લેઝારેટરીમાં આગ લાગતાં શહેરમાં હાહાકાર મચ્યો ગયો. એ જ રીતે આલ્ફ્રેડ હાઇસ્ક્વલમાં એંથેનો ધડકો કરવામાં પણ આ દુંડઠીને સફળતા મળો.^૪ જેથી પોલીસ તંત્ર વધુ સજનગ બની ગયું. હવે દુંડઠીના બંને નેતાઓને રાજકોટ શહેરમાં કોઈ જાહેર સ્થળે એંખ ઝોડવાનો વિચાર આવ્યો. દુંડઠીના ઉદ્દેશ મુજબ પોસ્ટ એફિસ, રેલવે કે પોલીસ ચોકીમાં એંખ મૂકી અંગેજ સરકારના તંત્રને સ્થગિત કરવાનો પ્રયાસ, કરવો જોઈએ. પરંતુ બંને નેતાઓને આથી જુહે જ વિચાર આવ્યો. પોસ્ટ એફિસ કે રેલવેમાં એંખ મૂકવાને બહલે સિનેમાગૃહમાં એંખ મૂકવાનું બંનેએ નક્કી હયું. જ્યારે દેશના અનેક યુવાનો દેશની સ્વતંત્રતા માટે લડી રહ્યા હોય, ત્યારે એશારારામ અંતે મોજરોખમાં રાચતાં લોકોને લડતનું ભાન કરાવવું જરૂરી હતું. આ માટે રાજકોટના કૃષ્ણ સિનેમા પર પસંદગી જાતરી. એંખ મૂક્યા પછી જને ધરપકડ વહેરી લેવી કે લાગી છૂટવું? એ મુદ્દા ઉપર લાંખી ચર્ચા થઈ. અંતે તમામ સેનાનીઓ એકમત થયા કે અત્યંત કાળજીપૂર્વી સિનેમાગૃહમાં ટાઈમએંખ ગોઠવવો. જેથી એંખ મૂક્યા પછી થોડા સમયે જ્યારે લોકો સિનેમા જેવામાં લીન હોય, ત્યારે ધડકો થાય. એંખ મૂકવા જતાં પકડાઈ જવાય તો વાંધો નહિ. પણ સામેથી ધરપકડ વહેરી લેવી નહિ. એંખથી કોઈ ને હાતી ન થાય તેની ખાસ તક્કારી રાખવી. માત્ર ધડકો જ થાય તેવી બ્યવસ્થા ગોઠવવી. તમામ તૈયારીઓ થઈ ગયા પછી કૃષ્ણ સિનેમામાં એંખ મૂકવામાં આવ્યો. પરંતુ આ એંખ ધાર્યા કરતાં વહેલો ફૂટચો. આથી દોડાહોડી થઈ ગઈ. કોઈ ને ધન થઈ નહિ, પરંતુ આને કારણે કાંતિની પત્રિકા લઈ ફરતા એ સ્વયંસેવકોની પોલીસે ધરપકડ હરી. આ એંખ-ધડકાના કારણે જ પોલીસે નિરંજન વર્મા પર ચાંપતી નજર રાખવાની શરૂઆત હરી. જ્યારે જ્યામલ્લ પરમાર પોલીસની નજર ચૂકવી વેપારીનો વેશ ધારણ કરી મુખ્ય રવાના થઈ ગયા. જે એ સેનાનીઓની પોલીસે ધરપકડ કરી હતી, તેમની પાસેથી લાંગઝોડ-પ્રવૃત્તિની કેટલીએ આનગી હડીઓ પોલીસે મેળવી. એ મુજબ રાજકોટ

ઓંઅ બનાવવાની પ્રયોગશાળા તથા દુધિયારો આકડાવાડીમાંથી પછી પાણ્યાં. આ ઉપરાંત સૌરાષ્ટ્રના એની વિસ્તારોમાં ચાલતાં આવા અન્ય મથકો જેવાં કે વાંકાનેર, જોરાવરનગર, ચુડા, ઓટાદ, વગેરે ગુજરાત અવણીઓ ઉપર પણ પોલીસે દરોડા પાડવાની શરૂઆત કરી.^૫

કૃષ્ણ સિનેમામાં થયેક ઓંઅ-ધડાઢાને કારણે પોલીસની ટડક નજર નિરંજન વર્મા ઉપર હતી. રાજકોટની આકડાવાડીની આસપાસ પોલીસનો મોટો કાફલો ખડે પગે રહેતો હતો. આવા ટડક જાપ્તા-માંથી નિરંજનભાઈ માટે છટકવું મુરકેલ હતું. ચારે પાણુ પોલીસે નિરંજનભાઈના ચહેરા-મહોરા અને કદમ્બાના વર્ણનો મોટલી આપ્યાં હતાં. આથી ભાગવા માટે વેશપલટો કર્યા સિવાય છૂટકે ન હતો. રાજકોટના રેલવે સ્ટેશન, બસ સ્ટેન્ડ વગેરે પર પોલીસનો સખત બંદોબસ્ત હતો. પરંતુ વેશપલટો કરવામાં કુશળ એવા નિરંજનભાઈએ પહોંચો પાયજનમો, લાંઝો કોટ અને માટે તુફી ટોપી, આંખે જોગલ્સ, પગમાં ચમણ્ટાં ઘૂટ અને હાથમાં લાઢી ધારણ કરી લાંગડાતી ચાલે સ્ટેશન પર પહોંચ્યા. ટીકોટ લીધી. પ્લેટફોર્મ પર પોલીસ જમાદાર પાસેથી સીગરેટની આપ-લે કરી અને ટ્રેઇનમાં ચડી ગયા. આમ રાજકોટની હજુ બહાર તેઓ નીકળી ગયા.^૬

આ પછી નિરંજન વર્મા અને જયમલ્લ પરમાર સૌરાષ્ટ્રની અદાર લાંગફેડ-પ્રવૃત્તિમાં સંકિય રહ્યા. નિરંજનભાઈ વડોદરા અને જયમલ્લભાઈ મુંઅંધીમાં પોતાનું કર્ય કરતા રહ્યા.^૭

(૨) ભાવનગર :

ભાવનગર જિલ્લામાં '૪૨ની ચળવળી દરમ્યાન લાંગફેડની પ્રવૃત્તિ સારા પ્રમાણમાં થવા પામી હતી. આ પ્રવૃત્તિમાં મુખ્ય નેતાઓ શ્રી ગુણવંતભાઈ પુરોહિત, શ્રી જશવંત મહેતા, શ્રી સનત મહેતા, શ્રી પ્રેમચંદ્રભાઈ શાહ વગેરે હતા. આમાં શ્રી ગુણવંતભાઈ પુરોહિત અને શ્રી જશવંત મહેતા તો સમય ભારતના કાંતિકારીઓની રથપાયેલી 'આજાદ પાર્ટી'ના સભ્યો હતા.

‘હિન્દ છોડો’ના ચેળવણ શરૂ થઈ લારે શ્રી ગુણવંતભાઈ પુરોહિત, શ્રી અનંતરાય મહેતા, શ્રી યશવંતભાઈ પુરોહિત વગેરે નેતાઓ મુંઅધમાં હતા. લકૃતની શરૂઆત થતાં જ મોટા ભાગનાં રાષ્ટ્રીય કંકાના નેતાઓની ધરપદ્ધ થઈ. આ ધરપદ્ધને કારણે શ્રી ગુણવંતભાઈ પુરોહિત ધણા ઉશ્કેરાયા. જે એંથ લાયમાં આવી જય તો સરકારી કચેરી કે ટ્રેઇન ઉડાડવા તૈયાર થઈ ગયા. એંથ મેળવવા તેમણે શ્રી મોહનભાઈ મહેતા (સોપાન)નો સંપર્ક સાધ્યો. પણ તે મેળવવામાં તેમને સફળતા મળી નહિ.^૬ આથી ખૂબ જ સાવચેતીથી તેઓ રાજકોટ પાછા ફર્યા. એટ માસ રાજકોટમાં મનુલાઈ બક્સી, નિરંજન વર્મા અને જ્યમલ્લ પરમાર સાથે હિંસાત્મક આંદોલન માટે શસ્ત્રો મેળવવમાં કાઢ્યો. આ જ અરસામાં એટ હિવસ મનુલાઈ બક્સી કંચાંકથી તાર કાપવાનાં કટર લઈ આવ્યા. આ કટરનો ઉપયોગ કંચાં અને કેવી રીતે કરવો તે અંગે ચર્ચા – વિચારણા થઈ. આ ચર્ચા – વિચારણામાંથી જ ભાવનગર જિલ્લાની રેલવે લાઈનો પર તાર કાપવાની યોજનાનો જન્મ થયો. પરંતુ એ માટે ઝડપથી થાંબલા પર ચડવા જિતરવાની પ્રેક્ટીસ જરૂરી હતી. આથી શ્રી ગુણવંતભાઈ અને તેમની કુદીના સભ્યોએ ઝડપથી થાંબલા ઉપર ચડવા – જિતરવાની પ્રેક્ટીસ શરૂ કરી.^૭ આમ થોડો સમય પ્રેક્ટીસ કર્યા પણી તાર કાપવાનો કાર્યક્રમ ઘડી કાઢવામાં આવ્યો. સૌ પ્રથમ ભાવનગર અને પરાતી વર્ચ્યે આવેકા તારો કાપવાની યોજના ઘડી કાઢવામાં આવી. એટ રાત્રે તાર કાપવા કુદી નીકળી પડી, પણ તાર કાપ્યા વગર પાછી ફરી. એ પછી ભાવનગર અને વરતેજ વર્ચ્યેના ડીસ્ટન્સ સિંગલ બાજુના તારો કાપવાની યોજના ઘડાઈ. શ્રી ગુણવંતભાઈ પુરોહિત અને શ્રી નારણ કાનણ બંને એટ રાત્રે એ માટે નીકળ્યા. નારણ કાનણ નાચે જિલ્લા રહ્યા અને ગુણવંતભાઈ થાંબલા ઉપર ચચ્ચા, તે રાત્રે તારો કાપવામાં પ્રથમ વાર સફળતા મળી. તારો કાપી તેઓ બંને અંધારામાં અદરથ થઈ ગયા. બીજા હિવસે જયારે તારો કાપાયાની રેલવેના તંત્રને જાણ થઈ, લારે શહેરમાં જિલ્લાપોઠ

થઈ ગયો. પોલીસ તંત્ર સળગ ધની ગયું. તેથી શોકાદ અઠવાડિયા સુધી કોઈ જ યોજના અમલમાં મૂકી રાખાઈ નહીં. અઠવાડિયા પણી વરતેજના પુલ પછીના તારો કાપવાનું આયોજન થયું. આ વખતે પણ તારો કાપવામાં સફળતા મળી. પુલ પછીના ત્રણુચાર થાંભલાના તારો કાપીને દુંડી સહીસલામત પાછી ફરી.^{૧૦} આમ રેલવે તંત્રને ખોરવી નાખવાના ઉદેશથી તારો કાપવાનું કાર્ય નિયમિત ચાલતું. પરંતુ રાત્રે કાપેલા તારોની જગ્યાએ ખીજ હિવસે રેલવે તંત્ર નવા તારો નાંખી હેતું. તેથી રેલવેના તંત્રને ખોરવી નાખવાની આશા ડગારી નીવડી. દુંડીના તમામ સભ્યો વિચારે ચાલ્યા. શું દરવાથી રેલવે તંત્રને ખોરવી શક્યા? લાંબા વિચારને અંતે એક જ ઉપાય બધાને સુઝ્યો. જે તારોની સાથે થાંભલા પણ તોડી નાંખવામાં આવે તો રેલવે તંત્રને ખોરવી નાખવાની આશા ફરી. થાંભલા તોડવા માટેનાં કોઈ સાધનો તો દુંડી પાસે ન હતાં. આથી ગુણુવંતલાઈએ ઓછાં સાધનોએ થાંભલા તોડવાના પ્રયોગો શરૂ કર્યા. આ સમય દરમ્યાન તારો કાપવાની પ્રવૃત્તિ તો ચાલુ હતી.^{૧૧}

એક હિવસ દુંડીએ મોટા પાયા પર તારો કાપવાની યોજના વિચારી, આ યોજનામાં શ્રી અંતુલાઈ મહેતા, શ્રી ગુણુવંતલાઈ પુરોલિત, શ્રી ગજનન પુરોલિત, શ્રી જશવંત મહેતા અને શ્રી નારણ કાનજી વગેરે જોડાયા. આ યોજના મુજબ સિહેાર લાઈન પર મોટા પાયા પર તારો કાપવાનું નક્કી થયું. એક રાત્રે પાંચે જણા સિહેાર લાઈન પર પહોંચ્યા ગયા. ગુણુવંતલાઈ થાંભલા પર ચાલ્યા અને થાંભલાના એક બાજુના તારો એક પછી એક કાપવા લાગ્યા. એક બાજુના તમામ વાયરો કપાઈ જતાં થાંભલો બીજુ બાજુ તારના તાણને કારણે નમ્યો. ગુણુવંતલાઈ થાંભલા ઉપરથી જિતર્યા. અને પાંચે સેનાનીઓએ જે તરફ થાંભલો નમ્યો હતો, તેના જોણો ખાધેલા તારોને પછીને જોરથી જાટકો માર્યા. તેથી થાંભલો એકદમ વળી ગયો. આ યુક્તિ હાથમાં લાગતાં બધાં સેનાનીઓ આનંદમાં આવી ગયા. પછી તો રંગમાં આવી ગયેલા સેનાનીઓએ એક પછી એક એમ કુલે ૧૮ થાંભલાઓને ધરાશાયી કરી દીધા.

પહેલાં વાયરોનું ટેટીગ અને થાંબલા તોડવાના બનાવેએ ભાગ. નગર જિલ્લામાં હાઢાકાર મચાવી દીધો. પોલીસ તંત્ર સાથું થઈ ગયું. પોલીસે ઘણી બધી ટોડધામ કરી છતાં કોઈજ પગેરું મળ્યું નહીં. જ્યારે ખીજુ બાજુ થાંબલા-તોડ કુંડીના સભ્યો લોકોમાં રહીને જ લોકોની અવનધી વાતોનો આનંદ માણતા હતા. થોડા દિવસ પછી કુંડીના સભ્યોએ રેલવેની મોટી લાઈન એટલે કે મેઝન લાઈન પર તારો તોડવાની યોજના ધડી કાઢી. એ માટે આંખલા અને સણ્ણોસરા વર્ચયેના વિસ્તારને પસંદ કરવામાં આવ્યો. આ વખતે કુંડીમાં વાંકાનેરના શ્રી ગુણવંતભાઈ ભટ્ટ પણ જોડાયા હતા. મેઝન લાઈન પર વાયર અને થાંબલા તોડવા જતાં પહેલાં આખી યોજના બરાબર ધડી કાઢવામાં આવી. કુંડી સેનગઢથી મેઝનરોડ ઉપર થઈ આંખલા પહેંચ્યો. આંખલા ગામથી થોડે દૂર કુંડીએ વાયર કાપવાનું રાડ કર્યું. લગભગ ૮થી ૧૦ થાંબલાના વાયરો કાપ્યા. એ પછી હોઢ માઈલના વિસ્તારમાં આવેલા થાંબલાઓ એક પછી એક પાણ્યા. એ પછી ત્યાંથી પગપાળા પાલીતાણાનો કુંગર ચડી ગયા. રાતવાસો કુંગર ઉપર જ કર્યો અને ખીજ દિવસે તળાન આવી, તળાનથી કુંડી રેલવેમાં એસી ભાવનગર આવી.

આ બનાવ પછી તો એજન્સીની પોલીસની ઊંઘ દુરામ થઈ ગઈ. પરંતુ કુંડીએ પોતાના પ્રવૃત્તિ ચાલુ રાખી. ભાવનગર પાસે વરતેજ લાઈન પરના થાંબલા તોડવાનું કુંડીએ નક્કી કર્યું. પોલીસનો જાતો હવે સખત બન્યો. હતો. તેથી પૂર્વ તૈયારીઓ એ સભ્યોએ બનાવના સ્થળનો પગપાળા અભ્યાસ કર્યો. એ પછી થાંબલા તોડવાનો કાર્યક્રમ એક રાત્રે અમલમાં મૂકવા કુંડી નીકળા. થોડા થાંબલા પાણ્યા. ત્યાં તો રેલવેના એ પોલીસો આવી પહેંચ્યા. બધા આસપાસની ઝડીમાં લપાઈ ગયા. પણ પોલીસો ગુણવંતભાઈને જોઈ ગયા. આથી ગુણવંતભાઈ અને તેમની સાથેના સભ્યો ભાગ્યા અને ઝડીઓમાં અદર્શ થઈ ગયા. પેલા બંને પોલીસોએ પાસેના પોલીસ સ્ટેશનમાં થાંબલા તૂટ્યાના સમાચાર આપ્યા. પણ પોલીસ કંઈ પગલાં લે તે પહેલાં તો કુંડીના તમામ સભ્યો પાલીતાણા પહેંચ્યા ગયા.

ભાવનગર શહેરમાં પણ આ કુદીના સભ્યોએ બાંગફેઠના પ્રવૃત્તિ કરી હતી. એ મુજબ ભાવનગર રાજ્યની માટે જો લાઈન, ક્રેલેજ, ગોસ્ટ ઓફિસ તથા પુલ સહિત જુદાં જુદાં સ્થળોએ ખોણના ઘડકાએ આ કુદીએ સફળતાપૂર્વે ક્ષ્યા હતા. ૧૨

આમ, તાર કાપવા, થાંભલા પાડવા વગેરે કાર્યો ક્ષ્યા પણ કુદીના સભ્યોએ અને ખાસ ગુણવંતભાઈએ રેલવે ઉથલાવવાનું મોકું કાર્ય કરવાનું નક્કી ક્ષ્યા. આમાં પણ કુદીના સભ્યોએ સાથે બેસી ચર્ચાવિચારણા કરી. તેમાં નક્કી થયું કે કોઈ મુસાફર ટ્રેઇનને પાટા પરથી ઉથલાવવાની નહીં, જેથી નિર્દેખ માણસોને ધજ થાય નહીં. પરંતુ માલગાડીને ઉથલાવવા. ગાડી ઉથલાવવાનું ટેક્નીકલ જ્ઞાન ગુણવંતભાઈ કે રતુભાઈ એમાંથી એકે ય પાસે ન હતું. આથી આ માટે જુદા જુદા પ્રયોગો કરવામાં આવ્યા. આ પ્રયોગ માટે શ્રી ગુણવંતભાઈ મહેસાણા જિલ્લામાં ઊંડા બાજુમાં આવેલ છાપી નામના સ્થળે ગવા. ત્યાંની રેલવે લાઈન પર આ પ્રયોગ તેમણે કર્યો. રેલવેના પાટાઓ વચ્ચેની જરૂર્યા એટલે કે પાટા જોઈન્ટના વચ્ચે લોખંડનો માટે હંદો ગોઠવવામાં આવ્યો. જેથી ટ્રેઇન સાથે તે હંદો અથડાતાં ગાડી પાટા પરથી નીચે જિતરી જાય. પરંતુ આ પ્રયોગમાં ગુણવંતભાઈને સફળતા ન મળી. ટ્રેઇનનાં પૈડાં હંદા સાથે અથડાઈને આંચડો ખાઈને આગળ નીકળી ગયાં. આમ આમાં નિષ્ણળતા મળતાં તે કાર્યક્રમ બંધ કરવામાં આવ્યો.

આ પછી જરૂર્યાંત મહેતા અને ગુણવંતભાઈ પુરોઢિતે ટ્રેઇનો લૂંટવાનો કાર્યક્રમ ઘડી કાઢ્યો. ટ્રેઇન લૂંટવા માટે તેઓ સર્વપ્રથમ ચાલુ ટ્રેઇને ચડી જઈ પોલીસ પાસેથી બંધૂકો પડાવી લેતા. એ પછી પોલીસોને બંધૂકોના કુંદા મારી ટ્રેઇનના પાયખાનામાં પૂરી દેતા. એ પછી સાંકળ ખેંચી ટ્રેઇન રોઢતા. ટ્રેઇન ઊભી રહે એટલે બંધૂકોના ઘડકા કરી ટ્રેઇનમાં રહેલ સરકારી માલમતા લઈ અદરય થઈ જતા. ટ્રેઇન લૂંટમાં સામાન્ય પ્રજાને જરા પણ હાતી ન થાય, તેની તેઓ પૂરતી તકેદારી રાખતા. ટ્રેઇન લૂંટમાંથી મળેલાં નાણુંનો

ઉપયોગ કાંતિકારી કાર્યક્રમો માટે જ કરવામાં આવતો, કારણકે ભાંગ. ઇદની પ્રવૃત્તિને ચાહુ રાખવા અવારનવાર નાણુંની જરૂર પડતી. જેકે શ્રી મનુલાઈ બદ્ધીઓ કાંતિકારીઓને નાણુંકીય સહાય આપવાનું પ્રથમથી જ સ્વીકાર્યું હતું.

શ્રી જશવંત મહેતાએ અને ગુણવંતભાઈ પુરોહિતે સૌ પ્રથમ લખતર અને લીલાપુર વચ્ચે એ ટ્રેઇનો લુંટી. એટ ટ્રેઇનમાંથી ૧ લાખ અને ૩૦ હજાર ઇપિયા મળ્યાં. જ્યારે બીજુ ટ્રેઇનમાંથી માત્ર ૩૦ હજાર ઇપિયા મળ્યા હતા. ટ્રેઇન લુંટવાનો ત્રીજે પ્રવાસ બલદાણુ રોડ પર તેમણે કર્યો હતો. તેમાં પોલીસ પાછળ પડતાં તેઓ નાસ્યા હતા. પોલીસે તેમની જગ્યાએ એ અનાશ્યા રાખસોની ધરપકડ કરી સંતોષ માણયો હતો.

લુંટની યોજનાઓ પણી ગુણવંતભાઈ પુરોહિત અને જશવંત મહેતાએ હામનગર અને ગારિયાધાર વચ્ચે બોધાની ટપાલ લુંટી હતી. ટપાલ લુંટવાના કાર્યક્રમમાં તેઓ ટપાલને જરા પણ ઈજા કરતા નહીં. પણ ટપાલી જે ટપાલ આપવાની આનાકાની કરે તો તેને જરૂર એધપાડ આપતા. આ બંનેએ બીજુ ટપાલ બાઘરાની લુંટી હતી. ટપાલ લુંટીને સરસપુર દેવણિયા સ્ટેટની હૃમાં જઈને ટપાલને સળગાવી દીધી હતી. ત્રીજુ ટપાલ ઉમરાળાની લુંટી હતી. તેમાં આ બંને સેનાનીઓની ધરપકડ થઈ અને બંનેને ઉમરાળાની જેલમાં રાખવામાં આવ્યા. પણ જેલમાં રહે તેવા એ બંને સેનાનીઓ ન હતા. ઉમરાળાની જેલમાં એ વખતે ઝોજ્ફાર રણજિતસિંહ હતા. તેમણે શ્રી ગુણવંતભાઈને ગુર્સામાં તમાચો મારેલો. આથી શ્રી ગુણવંતભાઈ અને જશુલાઈઓ તેનો બહલો લેવાનું નક્કી કર્યું હતું. એટ રાત્રે બંને સેનાનીઓ જેલ તોડીને અહંકારી બેડીઓ નારી ધૂદ્યા. જેલમાંથી નારી ધૂરી જશવંતભાઈ મહેતા અને ગુણવંતભાઈ પુરોહિત ગુજરાતમાં લાંગફેડની પ્રવૃત્તિ કરતા શ્રી છાઠુલાઈ પુરાણીની દુફીમાં જેડાઈ ગયા હતા.^{૧૩}

(3) જૂનાગઢ

૬ ઓગસ્ટ-૧૯૪૨થી જૂનાગઢ રાજ્યમાં પણ 'હિન્હ છાડો' લડતની શરૂઆત થઈ. સલા-સરધસ અને પિકેટીંગના વિવિધ કાર્યક્રમોનું આગેજન થયું. પ્રણતો ઉત્સાહ અનેરો હતો. પ્રણતા ઉત્સાહને નેતાઓના કાર્યક્રમોએ ગ્રેત્સાહન આપ્યું. મહાત્મા ગાંધીજીની ધરપદ્ધત થવા છતાં તેમની હાલ્લથી પ્રણ અને નેતાઓ પર ધર્યું અસર થઈ હતી. ગાંધીજીની હાલ્લથી પ્રેરાહને ગાંધી રાઠિયા બારસને હિવસે જે ડેયરી કોટ્ટ એજન્સી પર રાષ્ટ્રધ્વજ ફરદાવવાના નાચેચા હુલ્લાલજ હલ્યાણુંએ પ્રતિજ્ઞા લીધી. કંઈ બંદોષ્ટ વચ્ચે તેમણે સરકારી કચેરી પર રાષ્ટ્રધ્વજ ફરદાવી પ્રણતે લડતમાં પ્રેરણા પૂરી પાડી. તેમના આ કૃત્ય બદલ સરકારે તેમની ધરપદ્ધત કરી તેમને જેલમાં પૂર્યા. ૧૪ આને કારણે રાજ્યમાં સલા-સરધસ, પ્રલાતકેરી, પિકેટીંગ જેવા કાર્યક્રમો વધુ વેગથી અમલમાં મુક્તાવા લાગ્યા.

જૂનાગઢ શહેરની સાથોસાથ જિલ્લાનાં ગામડાંઓમાં પણ ચળવળનું કાર્ય ઉચ્ચ રીતે ચાલતું હતું. લડતના પ્રચાર અને પત્રિકા-ઓનું વેચાણકાર્ય ગામડાંઓમાં સેનાનાઓ કરી રહ્યા હતા.

અહિસંક્રાન્ત લડતની સાથોસાથ જૂનાગઢમાં ભાંગફેડ-પ્રવૃત્તિ પણ અસ્તિત્વમાં આવી રહી હતી. ભાંગફેડ - પ્રવૃત્તિના કાર્યક્રોએ નક્કી કર્યું કે જૂનાગઢ, જાંમનગર, રાજકોટ અને લાવનગર એમ ચારે શહેરોમાં એક સાથે ખોંખ-ઘડાડા કરવા. આ રીતે હેઠી રજવાણુંએ અને ખ્રિસ્ટિશ શાસકોને બતાવ્યા હેવું છે કે પ્રણ જાગૃત થઈ ચૂકી છે. જૂનાગઢ વિસ્તારમાં ખોંખનો ઘડાડો કરવાની જવાબદારી કનક દેસાઈના શિરે આવી. આને માટે એક યોજના કનક દેસાઈએ વિદ્યાર્થીઓ સાથે મળાને ઘડી કાઢી અને તેનો અમલ કરવા માટે રીહસ્સલ શરૂ કરી દીધું. હાલ જ્યાં એસ. ટી.નું અસ સ્ટેન્ડ આવેલું છે, તેની સામે નવાખી રાજ્યમાં યુદ્ધોપયોગી સામગ્રી બનાવવાનું કારખાનું ચાલતું હતું. આજે ત્યાં એસ. ટી. નું યંત્રાલય છે. રાતહિવસ તે કારખાનું ચાલતું હતું. વિદ્યાર્થીઓ તેની પાસે થઈ ને હવેલીની વાડીના ઝૂવા ઉપર નહાવા

જતા. આ કારણાનું અપોરે જમાવાના સમયે બંધ થઈ ગઈ. તેના બારી-બારણાં વીસાવહર-ણીખણા જરૂરી રેલવે લાઈન તરફ પડતાં, અપોરે કામહારવગ્ર લોજન માટે જય, ત્યારે કારણાનામાં સુનાદાર બાબી જતો અને હરવાળ તેમજ બારીણારણાં બંધ રહેતાં. તે કારણાનામાં કામ કરતા એક ક્રમચારીને કનાક હેસાઈએ ઝાડી નાખ્યો, તેને પાછળ પડતી બારીઓમાંથી એક બારી ખુલ્લી રાખવા માટે મનાવી લીધો. અપોર પછી સ્નાન માટે વિદ્યાર્થીઓ એ રસ્તે દર્મેશા આવતા-જતા એટલે કુકૂરીની આ હિંદુચાલ પર કોઈને શાંગયો નહિ. એક દિવસ અપોરે મોકો જેઈને જ્યારે કારીગરવગ્ર બહાર નીછણી ચૂછ્યો હતો અને કારણાનામાં કોઈ ન હતું, ત્યારે ખુલ્લી મૂકેલી બારીમાંથી સણગતો કાઢો કનાકસાઈએ અંદર ફેંક્યો. અંદર આગ લાગી. આ આગ દીલેક્ટ્રોલ વાયરોને સ્પર્શતાં આખું મદાન જેતજેતામાં ભયંકર આગમાં સપડાઈ ગયું. તેનું છાપરું ઘડાડા સાથે ઊડી ગયું. આ બનાવને કારણે જૂનાગઢ શહેર અને રાજ્યમાં હાદ્દાદાર મચ્છી ગયો. આ બનાવની ખૂઅ તપાસ થઈ. નવાખી શાસને કનાક હેસાઈની ઘરપણ કરવા માટે વોરંટ કાઢ્યું. આથી તેઓ ભૂગર્ભમાં ચાલ્યા ગયા અને હીં હીં સમય સુધી જૂનાગઢ રાજ્યની બહાર રહ્યા.^{૧૫}

આ જ અરસામાં સૌરાષ્ટ્રની ભાંગફેડ કરતી પ્રવૃત્તિના કેટલાં સંયોગે જૂનાગઢ વિસ્તારમાં જેતલાં પછીનો પુલ ઉડાડી હેવાની યોજના બનાવી હતી. પરંતુ આ યોજના અમલમાં મુક્ષય તે પહેલાં રાજકોટમાં કૃષ્ણ ચિનેમામાં ઓંબનો ઘડાકો થતાં પોલીસનો જાપો વધ્યો. જેના કારણે ભાંગફેડની પ્રવૃત્તિનાં કેટલાંક મથકો પર પોલીસોએ હરોડા પાડવાની શરૂઆત કરી. પરિણામે જેતલાં પછીનો પુલ ઉડાડવાની યોજના પડતી મૂછ્યી પડી.

(૪) અમરેલી

૧૯૪૨ની ચાળવળ શરૂ થતાં જ અમરેલીમાં પણ તેના પ્રલાઘાત પણા. કાંતિધારી પ્રવૃત્તિના એક બાગરૂપે ‘કાંતિ’ નામક પત્રિકા

વહેંચવાનું કાર્ય ગોટા પાયા પર અમરેલીમાં ચાલતું હતું. તેના મુખ્ય કાર્યક્રત્તી ડૉ. હરિપ્રસાહ લાણ અને શ્રી લાલશંકર અંગારાંદ્ર વિવેદા હતા. લડતને વેગ આપતી પત્રિકાઓ, પુસ્તકો તથા અન્ય સાહિત્ય ને બહારથી આવતું હતું, તે વહેંચવાની કામગીરી તેઓ અંભાળતા હતા એ વખતે પગારદાર અટક ધરાવતા ઝેણજદાર અમરેલીમાં હતા. પત્રિકાનું વિતરણ રોકવા ટાવર પાસે પોલીસનું એક સશક્ત ટેળું ખાસ ઊભું રાખવામાં આવતું. શ્રી લાલશંકરભાઈ પાસે કાંતિના પત્રિકાઓ હતી. તેઓ તે વહેંચતા હતા. આથી પોલીસે તે પત્રિકાઓ તેમની પાસેથી જૂંટવી લેવા પ્રયાસ કર્યો, પરંતુ લાલશંકરભાઈ એક પણ પત્રિકા પોલીસના હાથમાં ન આવે. તે માટે મફક્કમ રહ્યા. આથી પોલીસે તેમની ધરપકડ કરી અને તેમને ઊચ્ચકીને પોલીસ સ્ટેશને લઈ જવામાં આવ્યા. રસ્તામાં તેમને પોલીસેએ મૂંઢમાર માર્યો. કોઈ પણ ગુનો દાખલ કર્યા સિવાય પોલીસ કસ્ટડીમાં તેમને એક અફવાડિયા સુધી રાખવામાં આવ્યા. લાલશંકરભાઈની ધરપકડના દિવસે જ એક વિશાળ સલા હવેલી ચોકમાં ભરાઈ. તેમાં મોહનભાઈ વીરજુભાઈ અને ડૉ. હરિપ્રસાહભાઈએ પોલીસ તંત્રની સખત શાંદ્રોમાં જાટકણી કાઢી.

લાલશંકરભાઈની ધરપકડ પછી થોડા દિવસમાં જ તેમનાં ધર પર પોલીસે દરોડો પાંચો. તેમનાં પત્ની કાંતાઘેને તેનો વિરોધ કરતાં તેમને પોલીસે સખત માર માર્યો. ‘કાંતિ’ પત્રિકાઓના સંદર્ભમાં પોલીસે લાલશંકરભાઈ પર કેસ કરી તેમને સાત માસની કેદની સળ કરી. આ પછી પણ ‘કાંતિ’ પત્રિકાના વિતરણની પ્રવૃત્તિ ચાલુ રહી હતી.^{૧૬}

આ જ અરસામાં શાળાના વિદ્યાર્થીઓએ પણ ઉચ્ચ રીતે ભાંગફેઠ-પ્રવૃત્તિમાં લાગ લીધો હતો. શાળાના યુવાન વિદ્યાર્થીઓએ હાધસ્કૂલ કે જે હતમંહિર પાસે આવેલી હતી, તેને ખાળવાનો પ્રયાસ કર્યો. તેમાં તેમને મહુદંશે સફળતા મળી. શાળાને આગ લાગતાં પોલીસે કેટલાઈ વિદ્યાર્થીઓની ધરપકડ કરી. તેમને ગુનેગાર તરીકે જેલમાં પૂરવામાં આવ્યા. તેમને રાજ્યદારી કેદીઓને મળવાની સખત

મનાઈ કરવામાં આવી. જેખના કેટલાય ભારતીય અમલનારો આ યુવાનો તરફ સહાનુભૂતિ રાખતા હતા. તેથી તેમની જરૂરિયાતો પૂર્ણ કરવામાં આવતી. યુવાનો જેખમાં આરામથી રહેતા હતા, પરંતુ તેમના માતા-પિતાઓએ તેમને છોડવવાની જરૂર કરી. આથી અંતે ૨,૫૦૦ ડાયિયા સંયુક્ત રીતે દીવાન સાહેબના ઇંદ્રમાં આપવાનું વાલીઓએ સ્વીકાર્યું, જેથી તેમને છોડવામાં આવ્યા. ^{૧૭}

આ ઉપરાંત '૪૨ની ચળવળ દરમ્યાન જ ચલાલા અને ઝરગામ વચ્ચે તારના થાંબલા તોડવામાં આવ્યા હતા. આ અંગે દસ સેનાની-ઓની ધરપકડ કરવામાં આવેલ. આ સેનાનીઓની જરૂરિયાતો પૂરી કરવાનું કે તેમનાં કુદુર્ખી જનોની સંભાળ લેવાનું કાર્ય માસ્તર છાટાલાલ ત્રિભોવનશસ ગાંધીને સોંપવામાં આવેલ. આમ અમરેલીમાં પણ ભાંગદ્રોડ-પ્રવૃત્તિ થોડેથે અંશે થવા પામી હતી.

પાદનોંધ

- (૧) પરમાર, જ્યમલ્લભાઈ, '૪૨ની બિરાફીનાં રોમાંચણ સંભારણાં ફૂલથાળી' (હૈનિક), ૮ ઓગસ્ટ ૧૯૬૭, પૃ. ૩
- (૨) એન્સન
- (૩) પરમાર જ્યમલ્લભાઈની મુલાકાત
- (૪) નેશનલ આર્કાથિઓ ઓફ ઇન્ડિયા, હોમ ડિપાર્ટમેન્ટ ફાઈલ નં. ૩/૬૦/૪૨ પોલ. આઈ. પૃ. ૧૫૬
- (૫) (અ) અદાણી, રતુલાઈ, સમરાંગણનાં સંસ્મરણો 'ભિમીનવરચના' (માસિક) ઓક્ટોબર ૧૯૬૮, પૃ. ૧૬૩
- (૬) એન. એ. આઈ. હોમ ફાઈલ, - પૂર્વોક્તા પૃ. ૨૨૩, ૨૫૭
- (૭) પરમાર જ્યમલ્લભાઈની મુલાકાત
- (૮) પરમાર, જ્યમલ્લભાઈ, '૪૨ની બિરાફીનાં રોમાંચણ સંભારણાં ફૂલથાળી' (હૈનિક), ૮ ઓગસ્ટ ૧૯૬૭, પૃ. ૩

- (૮) પુરોહિત ગુજરાતભાઈની મુલાકાત
- (૯) એજન
- (૧૦) એજન
- (૧૧) એજન
- (૧૨) નેશનલ આર્ટિસ્ટ એસ્ટ પ્રદીપા, હોમ ડિપાર્ટમેન્ટ, ઇન્ડિયન
નં. ૩, ૬૦/૪૨, પોલ (આઇ) પુ. ૨૪૨
- (૧૩) પરમાર, જ્યયમલ્લભાઈ, '૪૨ની બિરાદરીનાં રોમાંચક સંભારણાં,
કૂલથાય (દૈનિક), ૮ એગસ્ટ, ૧૯૬૭, પુ. ૩
- (૧૪) નાગ્રેયા દુર્વાલજી કલ્યાણભૂતી ડ્યુટી મુલાકાત.
- (૧૫) દેસાઈ, કનક, 'સ્વાતંખ્ર લડતમાં જૂનાગઢનું પ્રદાન', 'ગુજરાત'
દીપોત્સવી અંક, વિ. સં. ૨૦૨૮, પુ. ૧૧૮, ૧૧૬
- (૧૬) ત્રિવેદી લાલશાહભાઈની મુલાકાત
- (૧૭) સંધ્વાની હરિભાઈની મુલાકાત

“કાંતિ” પત્રિકા

૫

સૌરાષ્ટ્રના દેશી રાજ્યોની પ્રજાએ ગાંધીજીની હાંદલ ઝીલી લઈ ૧૯૪૨ની ‘હિંદુ છોડો’ની લડતમાં જંપવાયું. સૌરાષ્ટ્રના નેતાઓએ પણ પ્રજાના ઉત્સાહને યોગ્ય રીતે લડત-સ્વરૂપે વક્તા કરવામાં સક્ષળ નેતાગીરી પૂરી પાડી હતી. શાંત અને અદ્વિસટ લડતમાં માનતા નેતાઓએ પ્રભાતફેરી, સલા-સરધસ, બહિષ્કાર, પિકેટીંગ, સત્યાગ્રહ વગેરે દારા પ્રજાનો વિરોધ લડતમાં વક્તા કર્યો. જન્યારે ભાંગફેડની પ્રવૃત્તિમાં સહુમત નેતાઓએ એ માર્ગ અંગ્રેજ શાસનને ઓરવી નાખવાનો પ્રયાસ કર્યો. આ બંને માર્ગોમાં પ્રજાનો સહદાર આવશ્યક હતો. પ્રજાનો ઉત્સાહ લડતમાં જળની રાખવા માટે તેમને દેશમાં ચાલતી લડતના વિશિષ્ટ સમાચારોથી વાકેદ રાખવી જરૂરી હતી. રાષ્ટ્રીય ભાવના વક્તા કરતા લડતના વિવિધ બનાવોથી પ્રજા પરિચિત થાય તો જ તેમને લડત માટેની સતત પ્રેરણા મળતી રહે. આ માટે લોકો સુધી રાષ્ટ્રવ્યાપી ૧૯૪૨ની લડતના સમાચારો પહોંચાડવા અખખાર હે પત્રિકાઓ ઉત્તમ શખ હતાં. પરંતુ આ વખતે દેશી રાજ્યોમાં અંગ્રેજ સરકારે લડતનો ગ્રેત્સાહન આપતી તમામ પ્રવૃત્તિઓ પર પ્રતિબંધ મૂક્યો હતો.

સરકારની આટલી તકેદારી હોવા છતાં રતુભાઈ અહાણી અને “પીળ નેતાઓએ અખખાર દારા લડતના સમાચારોથી પ્રજાને વાકેદ કરવાનું નક્કી હ્યું”. ભાંગફેડ-પ્રવૃત્તિમાં માનતા નેતાઓએ “કાઢિયાવાડ કાંતિલા” નામદ એટ દળની સ્થાપના કરી હતી. આ દળ દારા “કાંતિ” નામનું એટ અખખાર કાઢવાનો આગેવાનોએ નિર્ણય કર્યો. આ અખખાર સંપૂર્ણ ગુપ્ત રીતે કાઢવાની શરૂઆત થઈ. પરંતુ

“કાંતિ” પત્રિકા

અંગ્રેજ સરકારે શાંકા જતાં કાંતિના પ્રેસ ઉપર હરોડો પાઓ. આમ શરૂ થતી એક રાષ્ટ્રીય પ્રવૃત્તિનો અંત આવ્યો. પરંતુ કાંતિહણના નેતાઓ હરોડો પડતાં બેસી રહે તેવા મતના ન હતા. આથી અંગ્રેજ સરકારને જરા પણ ગંધન આવે, તે રીતે “કાંતિ”ના અંડો બહાર પાડવાની યોજના તેમણે ધડી કાઢી. આ માટે ખોટાદ-સુરેન્દ્રનગર રેલવે લાઈન ઉપર રાણપુરની નજીબ આવેલ ચૂડા ગામમાં એક પ્રેસ શરૂ કરીને ત્યાથી ‘કાંતિ’ પત્રિકા બહાર પાડવાતું નશી થયું. આ પ્રેસનું સંચાલન કરવાતું કામ સર્વાતુમતે શ્રી વજુભાઈ વાસને સોંપાયું. આ વખતે ચૂડાની દીવાનગીરી શ્રી ગોવિંદસિંહજી ચૂડાસમાં સંભાળતા હતા.

શ્રી વજુભાઈ વાસે ચૂડામાં મનુભાઈ નામ ધારણ કરી પ્રેસની શરૂઆત કરી. ચૂડાના એ વખતના ઠાકુર બહાદુરસિંહજીના નામે “શ્રી બહાદુરસિંહજી પ્રીન્ટિંગ પ્રેસ” નામક પ્રેસ શરૂ થયું. આ પ્રેસમાં હિવસે પરચૂરણ છાપદામ ચાલતું. જ્યારે રાત્રે બાર વાગ્યા પછી ‘કાંતિ’ પત્રિકાતું છાપદામ થતું. પ્રથમ ચાર પાનાં અને ૫,૦૦૦ નકલોથી શરૂઆત થઈ. દેશમાં ૧૯૪૨ની ચળવળ પુરજ્ઞેશમાં ચાલુ હતી. સરકાર લડતને હાણી હેવા ઝૂર પગલાંએ લઈ રહી હતી. આ બધા સમાચારો ‘કાંતિ’ પત્રિકા દ્વારા પ્રેસ સુધી પહોંચતા અને પ્રનનો લડતનો ઉત્સાહ બમણો થતો. લડતના સમાચારોથી પત્રિકા જીભરાવા લાગી. પરિણામે પત્રિકાના કમ્પોઝિનું કામ પણ વધવા લાગ્યું. આથી ચૂડા નજીકના એક ગામમાં શ્રી ભીખુભાઈ છુવના એક સંખંધાને કમ્પોઝિનું કામ સોંપવામાં આવ્યું. આખે હિવસ તે ભાઈ લખાણ કમ્પોઝ કરે, અને સાંજે ગાડામાં નાખીને તે પ્લેટો ચૂડામાં લાવે અને ચૂડામાં રાત્રે બાર વાગ્યા પછી તેનું છાપદામ થાય તેવી ગોડવણ કરવામાં આવી. છપાયેલી પત્રિકાનાં બંડલો બિસ્તરા, પેટી, પોટલા, કરંડિયા, વગેરેમાં છુપાવી સવારે ચૂડા સ્ટેશનેથી ખોટાદ રવાના કરવામાં આવે અને ખોટાથી તે સમય સૌરાષ્ટ્રમાં પહોંચતાં કરવામાં આવતા હતાં.

આમ “કાંતિ” પત્રિકાનું દરેક જગ્યાએ છૂટથી વિતરણ થતાં પોલીસની નજર તેના પર પડી. છતાં પત્રિકાના પ્રદાશન અને વિતરણનું કામ ઓટલું કાળજીપૂર્વક થતું હતું કે છેક સુધી પોલીસ કશું પઢી શકી નહીં. પરંતુ પોલીસનો જાપો વધવા લાગ્યો. તેથી પત્રિકાના વિતરણનું તંત્ર ખોરવાયું. પરિણામે ‘કાંતિ’ના અંકો નિયમિત રીતે પ્રણને મળતા ઘંધ થયા. આમ છતાં થોડા થોડા સમયના અંતરે અંકો પ્રકાશિત કરી પ્રણ પાસે પહેંચાડવાની પ્રવૃત્તિ ચાલુ રહી હતી. આ પત્રિકાનો પ્રચાર અને વિતરણ કરતા કેટલાંક યુવાનો ગંડુલતના કારણે પોલીસના હાથમાં ઝડપાઈ ગયા હતા. પોલીસને તેમની પાસેથી કેટલીક માહિતી કંદાવવામાં સક્રાગતા મળી હતી. જેના પરિણામકે રાજકોટ, વાંકાનેર, જેરાવરનગર અને ખોટાહ જેવાં સ્થળોએ પોલીસના હોડાએ પડ્યા હતા.

કાઠિયાવાડ ભગિની સમાજ :

શાંત અને અદ્વિસણ લડતના મોટા ભાગના નેતાઓની ધરપદ્ધ થઈ, જ્યારે ભાંગફેડની પ્રવૃત્તિ ચંદ્રાવતા નેતાઓ ભૂગર્ભમાં રહીને છૂટાછવાયાં છમદલાં કરતા રહ્યા હતા. આમ પ્રણ સાથેનો નેતાઓનો સંપર્ક તૂટવા લાગ્યો હતો. આથી પ્રણને લડત પ્રત્યે હતાશા કે નિરાશા ઉત્પન્ત થાય, તે સ્વાભાવિક હતું. આ હતાશાને દૂર કરી લડતમાં જેમ જાળવી રાખવું જરૂરી હતું. આ માટેનું કાર્ય ધરપદ્ધથી બચી ગયેલ કેટલાંક આગેવાન બહેનોએ ઉપાડી લીધું. જેમાં શારહાએન શાહ, કસ્તૂરાએન કવિ, સરલાએન ત્રિવેદી, દેવીએન પદ્ધણી વગેરેનો સમાવેશ કરી શકાય. પ્રણ સાથેનો સંપર્ક જાળવી રાખી લડતમાં આવતી હતાશા રોટવા શું કરવું તે વિચારવા ખોટાહમાં એક ખેઠક મળી. આ ખેઠકમાં શ્રી મનુભાઈ બક્ષી, શ્રી પ્રેમચંદ્રભાઈ શાહ તથા આગેવાન બહેનોએ ભાગ લીધો. ચર્ચા-વિચારણાને અંતે ‘કાઠિયાવાડ ભગિની સમાજ’ નામની સંસ્થાની સ્થાપના કરવામાં આવી. આ ભગિની સમાજનું મુખ્ય કાર્ય ટેર ટેર પ્રવાસ-પર્યાટકો કે પહ્યાત્રાઓ યોજ લોકોમાં જાગૃતિ આણવાનું હતું.

‘કાંતિયાવાડ ભગિની સમાજ’ દારા એક મુખ્પત્ર બહાર પાડવાનું પણ આ એઠકમાં નાચી થયું. એ મુજબ “ભગિની” નામક એક મુખ્પત્ર પણ શરૂ કરવામાં આવ્યું.

શારદાઘેન શાહ, દેવીઘેન પદૃષ્ટિ, કસ્તૂરઘેન કવિ, સરલાઘેન ત્રિવેદી વગેરે બહેનોએ જુદા જુદા વિસ્તારોની પહ્યાત્રાનો કાર્યક્રમ ધરી કાઢ્યો. અને તેનો અમલ શરૂ કરી દીધો. આ પહ્યાત્રામાં તેઓ ગામેગામ જઈ લોકોને મળતાં અને દેશની તત્કાલીન પરિસ્થિતિથી તેમને વાકેક કરતાં. લડતમાં નેતાઓની ધરપદૃથી સંજીવેલ શુન્યાવધારામાં, પ્રજામાં પ્રવર્તતી હતાશાને આવી પહ્યાત્રાઓ દારા ખાળવામાં બહેનોને સફળતા મળી. બહેનો જેમ પોતાના કાર્યમાં સફળ થતી ગઈ તેમ તેમ પહ્યાત્રા અને લોકસંપર્કનું કાર્ય વેગીલું બનતું ગયું. ભગિની સમાજના કાર્યક્રમોથી સરકારની નજર તેના પર પડી. પરંતુ બહેનોએ એવી હ્લીલ રજૂ કરી કે ભગિની સમાજનું કાર્ય તો રચનાત્મક દિશિથી કરવામાં આવી રહ્યું છે. સરકારી તંત્રને આ હ્લીલ ગણે ઊતરી ગઈ. આથી ભગિની સમાજની પ્રવૃત્તિને સરકારી તંત્રની નારાજગી વહેરની પડી નહીં. તેથી આગેવાન બહેનોએ ગામડામાં ખાદી, અસ્પૃશ્યતાનિવારણ, વગેરે રચનાત્મક કાર્યક્રમોના બહાના તળે લોકજાગૃતિને ટકાવી રાખવા લોકસંપર્કનું કાર્ય ચાલુ રાખેલ. આ દિશિએ કાંતિયાવાડ ભગિની સમાજે ૧૯૪૨ની ચળવળમાં લોકજાગૃતિ ટકાવી રાખવા અમૂલ્ય ફાળો આપ્યો હતો.*

* ૧. અદાણી રતુભાઈ, ‘સમરાંગણુંં સંસ્મરણુંા’ લેખો. ‘ગ્રંથ-નવરચના’, ઓફિશિયલ ૧૯૬૭ થી નવેમ્બર ૧૯૬૮નાં અંકો,
૨. શ્રી રતુભાઈ અદાણીની ડાયરી મુલાકાત.

સમાપન

૬

સૌરાષ્ટ્રનાં દેશી રાજ્યોની પ્રજાએ ભારતના સ્વાતંગ્ય-
સંગ્રહના દરેક આંદોલનમાં સહકાર આપ્યો છે. સૌરાષ્ટ્રનો પ્રદેશ
અનેક નાનાંમોટાં દેશી રાજ્યોમાં વિલાજિત હોવાથી, ત્યાંની પ્રજાને
હેશી રાજ્યો અને અંગ્રેજોને ઐવડી ગુલામી ભોગવવી પડતી હતી.
હેશી રાજ્યો અને અંગ્રેજોને ઐવડી ગુલામી ભોગવવી પડતી હતી.
વડોદરા, ભાવનગર અને ગોંડલ રાજ્યો સિવાયનાં અન્ય દેશી રાજ્યોમાં
ઇજનરાશાહી અને આપખુદ શાસનતું સાંઘ્રાણ્ય પ્રવર્તતું હતું. જુદ્ધી
કાયદાએ નીચે પ્રજા સઅડતી હતી. સાર્વભૌમ સત્તાના પીડુખળને
કારણે પ્રજાનો અવાજ ઉંઘાઈ ગયો હતો. કેંગ્રેસની સ્વતંત્રતા માટેની
ચળવળની અસર ધીમે ધીમે દેશી રાજ્યોની પ્રજા ઉપર થઈ. દેશી
રાજ્યોની અન્યાથી ઇજનરાશાહી અને અંગ્રેજોની રાજકીય ગુલામી-
માંથી મુક્ત થવા દેશી રાજ્યોની પ્રજા અને આગેવાનોએ રાષ્ટ્રીય
દલાએ ચાલતી દરેક લડતમાં પોતાનો સહકાર આપ્યો હતો. પરિણામે
સ્વાતંગ્ય-આંદોલનના રાષ્ટ્રીય નેતાઓને બળ મળતું રહ્યું હતું. વળી
ગાંધીજી સૌરાષ્ટ્રના વતની હતા. તેનું ગૌરવ આ પ્રજામાં જોઈ શકતું
હતું. પરિણામે ગાંધીજીની આગેવાની નીચે ચાલેલ દરેક લડતને
સૌરાષ્ટ્રની પ્રજાનો સંપૂર્ણ ટેકો સાંપડયો હતો.

૧૯૪૨ની 'હિન્હ છોડો' ચળવળની શરૂઆત થતાં, સૌરાષ્ટ્રનાં
દેશી રાજ્યોમાં વસતા સ્થાનિક નેતાઓએ લડતને પોતાના વિરતારમાં
સહિય રીતે ચલાવવાની યોજનાએ ધડી હતી. અહિંસક માર્ગો, જેવા
કે સલા-સરધસ, પ્રલાત ફેરી, પત્રિકા અને જનસંપર્ક દારા અંગ્રેજ
શાસકો સામે લડત ઉચ્ચ સ્વરૂપે શરૂ થઈ હતી. ખીજુ બાજુ લાંગફેડ-
પ્રવર્તતિ દારા અંગ્રેજ શાસકોના તંત્રને ખોરવી નાંખવાની નેમ સાથે
સૌરાષ્ટ્રના કેટલાં નેતાઓ બાહાર પણ્યા હતા. જોકે આને કારણે

સૌરાષ્ટ્રમાં ચાલેલ '૪૨ની લડતમાં અહિંસાની મર્યાદા જાળવી શક્તાઈ ન હતી. કિશોરલાલ મશરૂમવાળાએ પ્રથમ ભાંગફેડ-પ્રવૃત્તિને અહિંસદ સામના માટે સ્વીકૃતિ આપી હતી. પરંતુ જ્ઞેલમાંથી છૂલ્યા પણી ગાંધીજીએ તેનો વિરોધ કર્યો હતો.

આમ સૌરાષ્ટ્રના નેતાઓએ 'હિન્દ છોડો'ની ચળવળ બંને માર્ગો દ્વારા પોતાના વિસ્તારોમાં જીવંત રાખી હતી. જેના સીધા પ્રત્યાધાતો અંગ્રેજ શાસકો અને દેશી રાજુઓ પર પણ હતા. લડતને હાણી દેવા અંગ્રેજ શાસકોએ દેશી રાજુઓ દ્વારા પ્રજા પર દમનનો છૂટો દોર મૂક્યો હતો. પરંતુ તેની કોઈ અસર આંદોલન પર થવા પામી ન હતી. મિલો ને કારખાનાંઓની હડતાલો, જ્ઞેલયાત્રા, પ્રજા ઉપર અવારનવાર થતાં લાડીચાઈ ને જોળીઆર છતાં પ્રણનો ઉત્સાહ મંદ પણો ન હતો.

સૌરાષ્ટ્રના શ્રી નાનાભાઈ લાટ, શ્રી બળવંતરાય મહેતા, શ્રી ઉછરંગરાય દેખર જેવા અગ્રગણ્ય નેતાઓની લડતના શરૂઆતના તુલ્યક્રમાં જ ધરપક્ષ થઈ ગઈ હતી. છતાં લડતમાં જરા પણ ઓટ આવી ન હતી. એક પણી એક આગેવાનો લડતની નેતાગીરી લેતા ગયા અને પ્રજા તેમના માર્ગદર્શન નીચે લડતી રહી હતી. એ જ રીતે ભાંગફેડ-પ્રવૃત્તિએ પણ અંગ્રેજ શાસકોને ભયભીત કરી મૂક્યા હતા. જાહેર સ્થળોએ બોંબ ફેડવા, રેલવેના તારો કાપવા, ટ્રેઇન ઉથલાવવી, ટ્રેઇન લૂંટ્યી, સરકારી ટપાલ બાળવી, પુલો ઉડાડવા વગેરે કાયેંએ લડતનો જુર્સો ટકાવી રાખવામાં મહત્વનો લાગ બજવ્યો હતો.

સૌરાષ્ટ્રમાં ચાલેલ ભાંગફેડ-પ્રવૃત્તિના કેટલાક સેનાનીએ તો ગુજરાત અને ગુજરાત બહાર પણ આવી પ્રવૃત્તિ સાથે સંક્રિય રીતે જેડાયેલા હતા. જેમ કે ગુણવંતભાઈ પુરોલિત અને જશુલાઈ મહેતા રાષ્ટ્રીય કક્ષાએ રચાયેલ અભિલ હિન્દ કાંતિકારી પાર્ટીના સંક્રિય સમ્યે હતા. ગુજરાતમાં શ્રી છાલુલાઈ પુરાણીની સરકારી નીચે ચાલેલ ભાંગફેડ-પ્રવૃત્તિમાં પણ તેમણે સંક્રિય દાર્યા દર્યું હતું. આમ પ્રજા અને

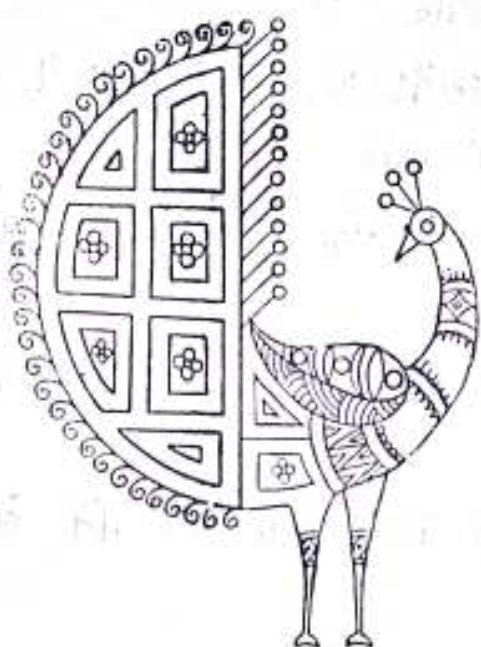
નેતાજોના ઉત્સાહને કારણે સૌરાષ્ટ્રનાં દેશી રાજ્યોમાં હિન્દુ છોડોની લડત એક વર્ષથી પણ વધુ સમય સુધી ટકી રહી હતી.

આટલો લાંબો સમય સૌરાષ્ટ્રમાં લડત ટકી રહી તેની પાછળ નેતાજો અને પ્રજાના સહકાર ઉપરાંત કેટલાંક અન્ય પરિયોગો પણ જવાખદાર હતાં. જેમ કે એક બાજુ હિન્દુ છોડોની લડત જુસસાભેર ચાલુ હતી તો બીજુ બાજુ ગાંધીજીના આદેશ અનુસાર રયનાત્મક કાર્યો, જેવા કે હરિજન - ઉદ્ધાર અને ખાદીકાર્ય વગેરે ચાલુ રહ્યા હતાં. આ ઉપરાંત લડતના સેનાનીઓને આર્થિક સહાય કરી લડતને ટકાવી રાખવાના પ્રયાસો પણ થયા હતા. જેમ કે મનુભાઈ બક્ષીએ જુદી જુદી જગ્યાએથી ફાળો ઉધરાવીને લડતના સેનાનીઓને નાણું પૂરાં પાડવાની જવાખદારી સફળ રીતે પાર પાડી હતી. જેના કારણે લડતને ટકી રહેવા બળ મળ્યું હતું. આ ઉપરાંત સૌરાષ્ટ્રની સ્થાનિક નેતાજીરીને જુદી જુદી લડતોમાં જે અનુભવો પ્રાપ્ત થયા હતા તેના કારણે સ્થાનિક અને રાષ્ટ્રીય કક્ષાએ લડતમાં એકસૂત્રતા જાળવવામાં તેમને સફળતા મળી હતી. રાષ્ટ્રીય કક્ષાએ ચાલતી લડતના બનાવેથી પ્રજાને વાકેક કરવા જહેરસભાએ, અખંકારો અને પત્રિકાઓનો સુંદર ઉપયોગ આગેવાનોએ કર્યો હતો. પરિણામે પ્રજાનો જુસ્સો એક વર્ષથી પણ વધુ સમય સુધી ટકી રહ્યો હતો.

સૌરાષ્ટ્રના નેતાજો જેવા કે ઉછરંગરાય ઢેણર, બળવંતરાય મહેતા, રસિકલાલ પરિખ, વજુભાઈ શાહ, સનત મહેતા, જરાવંત મહેતા વગેરેએ સૌરાષ્ટ્રમાં ચાલેલ લડતોના સફળ સંચાલનને કારણે રાષ્ટ્રીય કક્ષાએ મહત્વનાં સ્થાનો પ્રાપ્ત કર્યાં હતાં. સ્વાતંત્ર્ય-પ્રાપ્તિ પણી ઉછરંગરાય ઢેણર સૌરાષ્ટ્રના મુખ્યમંત્રી અને કેંચેસ મહાસભાના પ્રમુખ બન્યા હતા. બળવંતરાય મહેતા ગુજરાતના મુખ્યમંત્રી બન્યા હતા.

આમ સૌરાષ્ટ્રનાં દેશી રાજ્યોમાં ‘હિન્દુ છોડો’ લડત સફ્ટિય રીતે ચાલી હતી. અલખત, એમાં નેતાજો ઉપરાંત પ્રજાનો ફાળો પણ મહત્વનો હતો. એવડી ગુલામીથી ત્રાસી ગયેલ સૌરાષ્ટ્રની પ્રજાએ

સ્થાનિક આગેવાનોના માર્ગદર્શન નીચે, પોતાનું સાચું ખમીર આ લડતમાં પ્રદર્શિત કર્યું હતું. સમગ્ર ભારતમાં આવી સ્થાનિક કક્ષાએ ચાલેલ સફળ લડતોની સિદ્ધિ અસર અંગેજ શાસકો પર થઈ હતી. પરિણામે 'હિન્દ છોડો' આંદોલનની રાષ્ટ્રવ્યાપી સફળતા એ અંગેજ શાસન પરનો અંતિમ પ્રદાર સાબિત થયો હતો. તેથી જ એ પછી અંગેજ શાસકોને ભારતને સ્વતંત્રતા આપવાની જહેરાત કરવાની ફરજ પડી હતી.

સંહલ્ય-સૂચિ

- ૧ કાઠિયાવાડના ધડવૈયા, લે. જ્યમલલ પરમાર, રાજકોટ.
- ૨ કાઠિયાવાડનો રાજકોરી ધતિહાસ, લે. પોપટલાલ ચૂડગર,
સૌરાષ્ટ્ર મુદ્રાલય, રાણપુર.
- ૩ ગુજરાતનો રાજકીય અને સાંસ્કૃતિક ધતિહાસ, લે. ડૉ. શિવ.
પ્રસાદ રાજગોર, અંથનિર્માણ ઓર્ડર, અમદાવાદ.
- ૪ દેશી રાજયોતો પ્રશ્ન, લે. મનસુખભાઈ રવળભાઈ મહેતા, જૈન
પ્રિન્ટિંગ પ્રેસ, (૧૯૨૦), રાજકોટ.
- ૫ દેશી રાજયોતો પ્રશ્ન, લે. મો. ક. ગાંધી, નવજીવન પ્રકાશન
મંદિર, અમદાવાદ.
- ૬ મહાસભાના ઠરાવો, સં. વિ. મો. કોઠારી, ગુજરાત વિદ્યાપીઠ,
(૧૯૪૮), અમદાવાદ.
- ૭ મારાં જીવન સંસ્મરણો, લે. જગજીવનહાસ નારાયણ મહેતા,
અમરેલી.
- ૮ સલના પ્રયોગો, લે. મો. ક. ગાંધી, નવજીવન પ્રકાશન મંદિર,
અમદાગાંડી.
- ૯ સૌરાષ્ટ્રમાં ગાંધીજી આશા અને પૂર્ણિ, લે. કાંતિલાલ શાહ,
રાજકોટ.
- ૧૦ સૌરાષ્ટ્રનો ધતિહાસ, લે. શાંભુલાઈ હરપ્રસાદ દેસાઈ, સોરઠ
શિક્ષણ અને સંસ્કૃતિ સંધ, જૂનાગઢ.
- ૧૧ સૌરાષ્ટ્રના સ્વાતંત્ર્ય સૈનિકો અને લડતો, સં. જ્યાભેન વજુ-
ભાઈ શાહ, રચનાત્મક સમિતિ સેવા ટ્રસ્ટ, રાજકોટ.
- ૧૨ સ્વાતંત્ર્ય સંચામના લડવૈયાઓ, લા. ૧, ૨ સં. માહિતીખાતું,
ગુજરાત રાજ્ય, ગાંધીનગર.

પ્રા. મહેદૂમ ડેસાઈ

જન્મ : ૫ જાન્યુઆરી ૧૯૪૩, અમદાવાદ.

અધ્યાત્મ : એમ. એ. (ઇતિહાસ) એલાયાલ. ખી,

નાકરી : મોજના અધિકારી (પ્રૌદ્યિકાણ)
પ્રૌદ અને નિરાંતર શિક્ષણ વિભાગ,
ભાવનગર યુનિવર્સિટી, ભાવનગર

પુસ્તકો : મહેક (જીવન ચરિત્રો) પરબ્ર (ચિંતન કણ્ઠિકાઓ)

પ્રૌદશિક્ષણ : સિદ્ધાંત અને વ્યવહાર

પ્રૌદશિક્ષણ (પરિચય પુસ્તિકા)

આવિષ્કાર (સંશોધન લેખો)

બેતાળીસમાં સૌરાષ્ટ્ર (ઇતિહાસ)

અન્ય પ્રવૃત્તિ : આકાશવાણી રાજકોટ કેન્દ્રની
કાર્યક્રમ સલાહકાર સમિતિના સભ્ય.

ભાવનગર જિલ્લા દુર્ગતર કચેરીની
સલાહકાર સમિતિના સભ્ય.

શોખ : વાંચન, લેખન અને નાટ્ય પ્રવૃત્તિ.

